

ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SASA BRANCH IN NOVI SAD

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF LITERATURE AND LANGUAGE

HISTORICAL LEXICOGRAPHY OF THE SERBIAN LANGUAGE

Edited by

Academician JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR
Prof. ISIDORA BJELAKOVIĆ
Prof. MARINA KUREŠEVIĆ

NOVI SAD 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОГРАНАК САНУ У НОВОМ САДУ

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ИСТОРИЈСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Уредници

академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЉОР
проф. др ИСИДОРА БЈЕЛАКОВИЋ
проф. др МАРИНА КУРЕШЕВИЋ

НОВИ САД 2021

Виктор Савић, Александар Милановић

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И ФОРМИРАЊЕ ОДРЕДНИЦА У СРПСКОМ ИСТОРИЈСКОМ РЕЧНИКУ

У овом истраживању настоји се дати одговор на питање организовања грађе у припремном лексикографском корпусу и у самом речнику. У обзир се узимају досадашња решења у историјској лексикографској пракси. С једне стране разматра се однос према многобројним варијантама лексичких јединица, с друге стране начин њиховог грађијског представљања.

Кључне речи: историјска лексикографија, историја српског народног језика, одредница, варијанта, транскрипција

1. У припреми за израду дијакроничког речника какав је замишљен у Матици српској узима се у обзир дијатопијска варијација, сагледива кроз померања српског народа по Балканском полуострву с Подунављем, па и даље на север, северозапад, североисток, на ширини српског етничког простора где су настајали различити језички споменици. То је природно, када се има на уму велики хронолошки распон, од времена устаљивања српских феудалних држава, преко доласка Турака и њихове експанзије која у свој колоплет увлачи и друге хришћанске народе и покреће Србе, до подизања последњих српских устанака (XII–XVIII век). Ипак, изразита разноврсност и разнородност материјала предодређена реченом динамиком не даје уједно и неисцрпне могућности за суптилнија језичка раслојавања јер је очувани материјал, упркос мноштву података, у својој суштини случајан и физички ограничен. Стога, после конципирања и формирања лексичког, уједно и лингвистичког корпуса, као главни приступни проблем намеће се питање систематизовања разнородне грађе у поступку израде реч-

ника, пре разраде речничких чланака.¹ У начелу, он се састоји из два проблема: (а) регистровање конкурентских варијаната с утврђивањем њихових међусобних односа, (б) бележење језичке материје, од конкретног до општег, у корпусу и у речнику.

2. У српској лексикографији уобичајено је да се под одредницом подразумева само први сегмент речничког чланка, управо заглавна реч, она која је на своме азбучном месту и значењски се дефинише, не и цео речнички чланак (Николић 2014: 61–62). У том смислу, и ми се служимо терминима *одредница*, *одредничка* и *заглавна реч*. За питање идентификације и формирања одредница у српском историјском речнику корисно је упознавање с поступцима примењеним у речницима словенских књижевних старина (старословенски, црквенословенски) и појединих словенских језика с аспекта њихове прошлости – Даничићев Рјечник из књижевних старина српских (Даничић I–III), Рјечник ЈАЗУ (RJAZU), Миклошичев Лексикон (Miklosich), Мажуранићев речник историје права (MAŽURANIĆ 1975²), Материјали Срезњевског (СРЕЗНЕВСКИЙ I–III), Речник староруског језика XI–XIV века (СДЯ XI–XIV вв.), Речник руског језика XI–XVII века (СлРЯ XI–XVII вв.), Гебауеров Речник старочешког (GEBAUER 1970²), Старочешки речник (StčS), Електронски речник старог чешког (ESSČ) итд.

2.1. У свим овим речницима грађа се редукује с формалне стране, да би се учинила прегледнијом, да би се избегла расплутаност. Чинили су то већ у одређеној мери речници из XIX века, али не сви једнако (пр. 1). Док је Миклошич више редакцијских и народних ликова подводио под „идеалне” црквенословенске (пр. 2), Даничић је, између осталог, углавном настојао да доведе у везу књижевне и народне облике, упућивањем или спајањем (пр. 3); ипак, за тиме није увек било потребе, или то он напросто не би ни чинио (пр. 4).

¹ Тако је и с речницима „савременог” језика (уп. Николић 2014: 61).

Пр. 1.

декабрь m. december	декебрь, december...	ДЕКАБРЬ (СРЕ-
[...] декебрь šiš. XII. тур-	декемьбрии, december...	ЗНЕВСКИЙ I: s. v.)
chil. декабрь, декабрь	декемьбрь, december...	(Даничић I:
guss. декембрь топ.-	декемьврии, december...	s. vv.)
serb. -мврие š.-gl. ... (Мі-	декеньбрии, december...	
KLOSICH: s. v.)	декеньбрь, december...	

децемвьрь, december...

дечемьбрь, } (Даничић I:
дећемьврии, } s. v.)

Пр. 2. држгарь m. δρουγγάριος drungarius pat. krk. мен.-миһ. дроунг- man. дронг- man. gr. δρουγγάριος, δροῦγγος lat. drungus, caterva militum: graeci a romanis, hi a germanis vocabulum sunt mutuati ags. drungan conferta multitudo cf. Gabelentz et Loebe. Ulfilas. Lexicon: driugan beitr. 2. 170. diefenb. or. eur. 321 (MIKLOSICH: s. v.)

Пр. 3. врѣгнути, гледај врѣћи : врѣћи, врѣгоу, јасере, cf. врѣшти, врѣгнути : врѣшти, врѣгоу, јасере, у сложенем вьврѣшти. cf. врѣћи (Даничић I: s. vv.) | жешти, гледај жећи : жећи, уро... (Даничић I: s. v.) | немоштѣнь, немоһнь, impossibilis (Даничић II: s. v.) | отьсѣшти, abscondere... : отьсѣћи, гледај отьсѣшти (Даничић II: s. vv.)

Пр. 4. Две су обраде – видѣније, visus... : видѣније, село које је краљ Милутин дао Хиландару... (Даничић I: s. vv.) | потврѣждевати, confirmare : потврѣлевати, confirmare (Даничић II: s. vv.) | пошьствије, abitus : пошьстие (пошьстыје, пошастие), abitus (Даничић II: s. vv.)

2.2. У Рјечнику ЈАЗУ тежња је да се варијанте подробно и посебно представљају с упућивањем, углавном уз одређивање првенства. Без обзира на абecedни ред или на степен међусобне блискости, обраде се раздвајају у зависности од гласовне и творбене варијабилности, али није сваки речнички чланак једнако развијен (пр. 5). За ситније морфолошке разлике, пре свега у оквиру једног развојног тока, груписана је обрада (пр. 6).

Пр. 5. DOVDA, *vidi dovde*. – *U jednoga pisca čakavca XVII vijeka*. Dojdoh dovda... : DÖVDÊ, *vidi dovle, od čega je postalo tijekom što se je l promijenilo na d po analogiji prema ovdje*. – *U naše vrijeme (ali vidi i dovda) i u Vukovu*

rječniku... : DÖVLÊ, *adv.* hucusque, usque adhuc, haectenus, *do ovoga mjesta, do ovoga časa. isporodi* dovde i doslije. *Postaje od* do ovoliko, *kako donle i dotle od* do onoliko i do toliko. – *Može imati na kraju glasove* k, ka, n, *vidi* dovlak, dovelka, dovlên. – *Od XVI vijeka a između rječnika u Mikašinu* (dovle, do ovamo ‚huc usque, usque adhuc‘)... : DÖVLÊK, *vidi* dovlê i k. – *XVIII vijeka kod Dubrovčana (u Stulićevu rječniku do ovlek)...* : DÖVLÊKA, *vidi* dovlê i ka. – *U Belinu 317^b i u Stulićevu rječniku (do ovleka)* : DÖVLÊN, *vidi* dovlê i n. – *Od XVIII vijeka i u Vukovu rječniku.* Dövlên nije velika zla. J. Banovac, pred. 7... : DÖSLE, *vidi* doslije. – *Može imati na kraju glasove j (vidi prvi primjer), k, ka, n (vidi doslek, dosleka, doslên napose).* – *Od XIV vijeka a između rječnika u Mikašinu, u Belinu...* : DÖSLÊK, *vidi* doslê i doslije. – *Od XVI do XVIII vijeka kod pisaca Dubrovčana, a u naše vrijeme u jednoj pjesmi ugarskih Hrvata (isporodi doslêk), a između rječnika u Stulićevu...* : DÖSLÊKA, *vidi* doslê i doslije. – *XVI i XVIII vijeka kod pisaca Dubrovčana...* : DÖSLÊN, *vidi* doslê i doslije. – *Od XVIII vijeka. S kojijema smo se doslên služili. J. Matović 527...* : DÖSLI, *vidi* doslije. – *U dva primjera XVI i XVII vijeka, ali u obadva može biti da stoji po zapadnom govoru mj. doslije (i u Vukovu rječniku samo po zapadnom govoru)...* : DÖSLIJE, *adv.* usque adhuc, *do sada, do ovoga časa, do ovoga doba.* – *-ije stoji u južnom govoru mj. negdašñega ê; u istočnom glasi doslê, u zapadnom dosli...* (RJAZU II: s. vv.) | GLASNOĆA, *f. osobina onoga što je glasno.* – *U Šulekovu rječniku: ‚lautbarkeit‘ : GLASNOST, f. osobina onoga što je glasno.* – *U Belinu rječniku (glasnos ‚vocalitas‘ 775^a),...* (RJAZU III: s. vv.) | PSOVAC, *psovca, m. isto što psovač. Samo u Stulićevu rječniku (uz sinonimne oblike psovalac, psovaoc, psovkar, psovník – ingiuriatore, oltreggiatore, conviciator) : PSOVAČ, psòvâč, psovača, m. čovjek, koji često ili rado psuje, koji se rado služi pogrđnim riječima. Između rječnika samo u Vukovu (der Schimpfer, conviciator) i u Popovićevu (Schimpfer, u ñem. dijelu također Flucher)...* : PSOVALAC, *psovaoca, m. čovjek, koji psuje, psovač, psovateľ. Od početka XVII vijeka kod štokavaca u južnim stranama. Između rječnika u Belinu (ingiuriatore, injuriator) i u Stulićevu (psovalac, psovâlca; kod psovac)...* : PSOVANAC, *psovanca, m. mj. psovač, psovalac, psovateľ. U jednoga pisca XVIII vijeka, koji je taj oblik načinio radi sroka...* : PSOVAOC, *psovaoca, m. v. psovalac, gen. psovaoca, odakle je o prodrlo i u nom. jednine (i gen. množine)...* : PSOVATEĽ, *m. isto što psovač, psovalac, opsovateľ. U jednom primjeru iz početka XVI vijeka...* итд. (RJAZU XII: s. vv.)

Пр. 6. DĪCI, dĭgnĕm, *pf. vidi dignuti* : DĪGNUTI, dĭgnĕm, *pf. tollere.* – *Postaje od starijega oblika dvignuti izgubivši v. S oblikom dvignāti riječ je praslavenska, isporodi stslov. dvignāti, movere, tollere, rus. двигнуть i двинуть, movere, češ. dvihnouti, attollere, pol. dźwignąć, attollere. postaje sufiksom nā (i bez*

ńega, vidi daļe) u inf. i u prošlijem vremenima, a sufiksom n u praes. od kori-jena dvig koji je nejasan... : DVĪGNUTI, vidi dignuti (RJAZU II: s. vv.)

2.3. У речницима започетим у наредном столећу последније се гру-пишу ликови истих или готово истих речи у јединствене речничке чланке и аутори или ауторски колективи о томе уредно говоре у најав-ним свескама или предговорима речникâ. Из области историјске лек-сикографије појединих словенских језика с посебном пажњом рађено је у чешкој средини. Образац који је разрадио Гебауеров речник наста-вљају да следе и други аутори, пре свега у Старочешком речнику који је објављиван у свескама у Институту за чешки језик Чешке академије наука (StĀS), а потом је његово излагање, скупа с дигитализовањем других речника, настављено на интернету (ESSĀ); иако упрошћено, модел и достигнуте резултате понављају и Речнички старочешког (ŠIMEK 1947) и Мали старочешки речник (BĀLIĀ et al. 1979). Оправдано, у Ста-рочешком речнику кроз заглавља речничких чланака, како се образлаже у уводном слову, редукација се спроводи јединственом обрадом: (а) за гласовне варијанте (*krstĳti||křstĳti* ipf., *nad'ály||nadály* adj., *chechet||chechet* m., *facún||vacún* m., *donid||doniř||dońadř* adv.), (б) творбене дублете (*man-želstvo||manželstvie* n., *lesný||lesní* adj., *náčrný||náčrn* adj.) и (в) творбене континуанте (*nařeci||nařknúti* pf.) (StĀS, Úvodní stati: 21). У обради, нарочито онога што је дошло на ред деценијама касније, донекле се одступа-ло од најављеног инвентара прецизирањем или богаћењем (пр. 7).

Пр. 7.

facún, vacún, -čún, -čín , -a, -u, masc., facún , -a/-u m.	
<i>ozdoba nějaká v účesu ženském, ovinek hlavy ženské; ze střhněm. vazzunge</i> Be-	<i>facún</i> , -a/-u m.
<i>kleidung, Schmuck. [...]</i> (GEBAUER 1970 ² : s. v.)	<i>vacún</i> , -a/-u m.
	<i>k střhn. vazzunge stuha, zvl. jako ozdoba ženské hlavy...</i> (ESSĀ)
dońadř, -ńař, -ńařd, -ńavadř; dońedř, -ńeř; dońudř, -ńuř, -nid, -nidř, -niř, -niřd; dońovadř, -něvadř, -něvař; doni-vad, -nivadř; dońvadř; místo -ř je někdy starší -ře. Conj. [...]	dońadř adv. a conj.
(GEBAUER 1970 ² : s. v.)	dońavadř adv. a conj.
	doněvadř adv. a conj.
	dońudř adv. a conj.
	donidř adv. a conj.
	dońuř adv. a conj.
	doniř adv. a conj.
	<i>dońadřto</i> adv. a conj.
	<i>donařd</i> adv. a conj.

doňaž adv. a konj.
 doňedž adv. a konj.
 donědž adv. a konj.
 doňež adv. a konj.
 doněž adv. a konj.
 doněvaž adv. a konj.
 doňud adv. a konj.
 donid adv. a konj.
 donivad adv. a konj.
 donivadž adv. a konj.
 donivadžto adv. a konj.
 donižd adv. a konj.
 doňovadž adv. a konj.
 doňovad adv. a konj.
 doňvadž adv. a konj.
 k *jady, je* (pron. sg. n.)... (ESSČ)

nařéci, -řku, -řčeš, -rčeš, pftiv.; stsl. *narešti*
 nominare. [...] (GEBAUER 1970²: s. v.)

nařéci, -řku, -řče, později **nařknúti**, -nu,
 -ne pf. (ipf. nařiekati), ojed. též nařeknúti,
 part. prét. akt. nařekl/nařkl, ojed. nařekl,
 part. prét. pas. nařčen/narčen; k řéci [...]
 (StčS)

2.4. Два су руска историјска речника, израђивана у Институту за руски језик Руске академије наука, а разлика у периодима на које се односе, мада постоји и важно преклапање, концепцијски се одразила у појединостима које привлаче нашу пажњу. У речнику ограниченом на старији период ситна варијантност избегава се у заглављима обрађиваних речи (СДЯ XI–XIV вв.). У речнику чији корпус сеже до млађега периода у нешто већој мери истиче се варијантност у заглављима, али без жеље да се исцрпе правописна разноликост – дају се раширене потврде, а од ретких оне којима се нарушава уобичајени облик речи; облици из другог плана доносе се у заглављу у заградама, уз подразумевано упућивање с празних одредница, уколико нема контакта у азбучном низу (пр. 8); када је то могуће, селекција се врши на основу критеријума актуелности, из обрнуте перспективе (!): за основни облик узима се онај који постоји и у савременом руском [књижевном] језику, односно има исту графичку слику, или који је најмлађи (СлРЯ XI–XVII вв. 1: 11–12, пр. 9). У речнику старијег периода поступа се супротно: заглавна реч је у облику и правопису који одражава морфолошки и фонолошки састав речи из најстаријег периода (СДЯ XI–XIV вв. 1: 11). Принципи обједињавања или раздвајања обрада, јасно и једноставно формулисани у Ста-

рочешком речнику, у СлРЯ XI–XVII вв. су – без нарочитог разлога – сложенији: (а) раздвојено се обрађују једнокоренске речи изведене различитим суфиксима иако истога значења, с тим што се у секундарној обради скраћено упућује на дефиницију примарне обраде (пр. 10); (б) морфолошке варијанте сводиве на граматичке разлике спајају се у обради (пр. 11), да би се уз то, на исти начин, давали и неки случајеви деривације, што нећемо посебно приказивати (СлРЯ XI–XVII вв. 1: 12–13). У речнику старијег периода разлучивање одредница је једноставније и доследније; зато речник делује прегледно и неоптерећено. Раздвајају се једнокоренске речи с различитим суфиксима и с граматичким разликама, повратни глаголи од неповратних, народне од књишких форми, речи с устаљеним фонолошким разликама итд. (СДЯ XI–XIV вв. 1: 10; пр. 12).

Пр. 8.

Обрада:

Постојеће варијанте,
у најави поступка:

вѣждество, с. *То же, что вѣжество* (в. *вѣжество, вѣжиство, вѣжъство, вѣж- знач. 1). Пророкъ съ пророка...* (СлРЯ XI–XVII вв. 2: s. v.) ство (*знание*) (СлРЯ XI–XVII вв. 1: 11)

...

вѣжество, с. 1. *Наука, знание.* Граматика есть извѣстное вѣжество еже блго глѣти и писати... (СлРЯ XI–XVII вв. 2: s. v.)

БАЛБЕРЪ (БАЛВЕРЪ), м. 1. *Лекарь, цирюльник.* И азъ отъ тѣхъ ранъ лежалъ у балверя... (СлРЯ XI–XVII вв. 1: s. v.)

БАЛБЕРЪ, БАЛБЕРЪ, БАЛБИРЪ, БАЛБОР, БАЛВЕРЪ, БОРВЕРЪ, БАРБИРЪ, БАРБЕРЪ (*лекарь, цирюльник*) (СлРЯ XI–XVII вв. 1: 11)

...

БАЛВЕРЪ см. балберъ (СлРЯ XI–XVII вв. 1: s. v.)

...

БАРБЕРЪ, м. *То же, что балберъ.* А что съ собою привель обтекарей и барберовъ... (СлРЯ XI–XVII вв. 1: s. v.)

Пр. 9. Најављено и обрађено:

ДЕРЗНУТИ (ДЪРЗНУТИ, ДРЪЗНУТИ, ДРЪЗНУТИ) (СлРЯ XI–XVII вв. 1: 11; 4: s. v.)

Пр. 10.

дѣйствиѣ, с. *То же, что дѣйство* (в знач. 1). Чюдеса свѣтлаго истину и дѣйствиѣ поета (*ἐνέργεια*)... (СлРЯ XI–XVII вв. 4: s. v.) дѣйствиѣ, с. 1. *Деятельность, действие.* Едино хотѣние, едино дѣйствиѣ... (СлРЯ XI–XVII вв. 4: s. v.)

Пр. 11.

АНТИДОРЪ, м. и АНТИДОРА, ж., *Часть просфоры...* (СлРЯ XI–XVII вв. 1: s. v.)

Пр. 12.

СДЯ XI–XIV вв.

СлРЯ XI–XVII вв.

ДАТИ : ДАѦАТИ : ДАВАТИ

ДАТИ : ДАЯТИ : ДАВАТИ

ДАВЪННЫИ : ДАВЪННИИ ≠

ДАВНИИ(-ЫЙ)

ДВОРЪННИИ : ДВОРЪННЫИ : ДВОРЪСКИЙ

ДВОРНЫЙ : ДВОРОВЫЙ : ДВОРСКИЙ²

ГВОЗДЪ : ГВОЗДЪ ≠

ГВОЗДЪ, м. и ГВОЗДЪ, м.

ДАТИ : ДАТИСА

ДАТИ : ДАТИСЯ

БЕРЕГЪ : БРЕГЪ

БЕРЕГЪ (БЕРЪГЪ) : БРЕГЪ (БРЪГЪ)

ДЪЧИ : ДЪЩИ

ДОЧЬ (ДОЧИ, ДЪЧИ, ДЧИ), ж. *Дочь* : ДЩИ (ДЪЩИ, ТЩИ) и ДЪЩЕРЪ (ТЩЕРЪ, ЩЕРЪ), ж. *Дочь*.

БОАРИНЪ : БОЛАРИНЪ

БОЯРИНЪ : БОЛЯРИНЪ

АЛТАРЪ : ОЛТАРЪ ≠

АЛТАРЪ (ОЛТАРЪ)

ВОДИТИ : ВОДИМЫИ ≠

ВОДИТИ; ВОДИМАЯ (ж. *жена, супруга*)

(обележене су само разлике у обради)

2.5. За славистику су од нарочите важности речници старословенских канонских споменика који у себи обједињују врлине модерне и традиционалне лексикографије – посебно два органски повезана, састављена на основу картотеке Института за славистику Чешке академије наука. Млађи и методолошки савршенији, с прочишћеном лексичком обрадом, јесте Старословенски речник из Москве, приређен у Москви и Прагу, тзв. Мали старословенски речник (в. СС).² Он је ограничен на старословенски корпус у ужем смислу, тј. на посведочену словенску књижевну лексику првих столећа (X–XI), па би се, на први поглед, у његовом случају могло говорити о синхронном лексикографском пресеку. Међутим, у представљеној грађи постоје извесне разлике, до истека заокруженог периода још недовољно изражене: није исто да ли је споменик пореклом

² Уједно, СС је последњи конципиран међу консултованим речницима у ужем смислу речи у овом прилогу, не рачунајући огледне свеске, а редактори су му угледни слависти с дугим искуством, Раља Михајловна Цејтлин, Радослав Вечерка и Емилија Блахова, па на његове карактеристике треба обратити посебну пажњу.

из Велике Моравске или негде са словенског југа, није исто да ли је писан глагољцом или ћирилицом итд., што због разлика у графици и ортографији, али и на гласовном плану (фонолошки дублети и дијалектизми), може утицати на нормализацију одредница. Све се ове разлике у речнику у начелу јасно наводе (пр. 13), али има и изузетака (пр. 14).

Пр. 13. оуподоблати сѧ, -ѧю сѧ, -ѧѧши сѧ *несов.* (1) – у јединој потврди оуподоблѧ сѧ. || трѧва, трава, -ѧ ж (30) [трѧв- *Зогр* (6) *Мар* (6) *Ас* (3) *Сав* (2) *Унд* (1) *Син* (5) *Евх* (1) *Супр* (3); трав- *Син* (3)] – у овом случају за редослед форми пресудна је фреквенција (СС: 54) || очишчениѧ, -ѧѧ м (27) [очишчениѧ *Киѧв* (2)]³ || щоуждѧ, тоуждѧ, стоуждѧ, -ѧѧ *прил.* (65) [стоужд- *Евх* (1) *Суѧр* (8), тоужд- *Зогр* (2) *Мар* (6) *Ас* (5) *Сав* (3) *Ен* (1) *Син* 11 *Евх* (8) *Клоц* (4), тоуз- *Киѧв* (1), щоужд – *Зогр* (1) *Супр* (14) *Зогр-лл* (1)] (у млађим споменицима биѧе и чоуждѧ, чоуждѧ) || заимѧ, -ѧ м (21) [заѧ- *Зогр* (2) *Ас* (4) *Син* (1), заѧ- *Супр* (1)] || тѧмѧница, -ѧ ж (>100) [тем- *Зогр* (1) *Мар* (17) *Ас* (9) *Евх* (1) *Супр* (42); тѧм- *Супр* (3)]

Пр. 14. обѧчаниѧ, -ѧѧ с (10)⁴

Раније је у Прагу покренут Велики старословенски речник (1942), издаван деценијама (1958–1997, од 2010 *addenda*). С обзиром на намере његових аутора овај је речник без сумње дијакхронијски јер се под именом једног језика, „старословенског”, обухватају староцрквенословенски и црквенословенски споменици са широког простора, од Брижинских споменика, преко хрватских глагољских, затим претежно ћириличких српских, бугарско-македонских, до руских. У овој разноликости која има укрштање по обе осе (дијакхронијска сеже од XI до XVI века), може се препознати начелна сличност с нашом метеријом. Ова два речника, осим готово подударног имена (с разликом у поднаслову млађег) и преклапања у старијем хронолошком слоју захваћене грађе, деле општа начела у идентификацији и формирању одредница; ипак, појединости у обради због развоја науке могу бити другачије (нпр. на више места присуство ѡ/ѡ): (а) грађа која се може свести на подношљиве обличко-варијантске разлике, уколико постоји унутрашњи семантички континуитет (тј. постоји претпоставка да се ради о једној лексеми или о врло блиским њеним варијацијама), своди се на једну одредницу, што се

³ Због шире примењеног начела ћириличке транслитерације у СС су и потврде подвргнуте правописном прилагођавању: у извору је очшчениѧ – и овде би се очекивало очшчениѧ.

⁴ Међу потврдама је и обѧчѧниѧ *Киѧ*, али оно се само подразумева, без издвајања међу примерима или у заглављу одреднице.

посебно напомиње у уводном делу Малог старословенског речника, а предност се даје чешћем лику (CC: 44, пр. 15); (2) одредници се, када год је то могуће, даје један, главни лик – а с обзиром на природу овога корпуса он је историјски, а некада и донекле, минимално етимолошки реконструисан, очигледно најстарији могући у оквиру једног класичног старословенског модела (источнојужнословенског типа); у уводима оба речника наглашава се ова идеализација, спроведена кроз нормализацију правописа, фонетике и морфологије (CC: 41–43, SJS I: XXXVI–XXXIX). Будући да је Мали старословенски речник практично настао прочишћавањем поступка и материјала за Велики, очекивано је изразитије редуковање заглавних садржаја. Корисно је обратити пажњу и на однос према грецизмима у овим речницима – нормализацијом су узете у обзир и одлике изворног грчког правописа (то је етимологизација којом се идеализује поступак трансмисије из језика даваоца у језик прималац), с мањим разликама међу речницима. Различит пријем појединих грчких графема у првобитној словенској писмености (θ, υ, ξ, ψ) условљава нешто другачији однос према њима (пр. 16, 17).

Пр. 15. љзеро, -а с и љзеръ, -а м (CC) = љзеро, -а п., љзеръ, -а м. (SJS) || плъзѣти или плъзити, плъжж, плъзиши *несов.* (CC) = плъзѣти плъзити, плъжж, плъзиши *ipf.* (SJS)

Пр. 16. грч. θυμίαμα, SJS ≠ CC: SJS – тамыѣна in Ap 8,5 Hval et тамьѣнь in Gl sub ѳумианъ | темианъ, темьѣнь v. ѳумианъ | тимианъ, тимианъ v. ѳумианъ | тьмианъ v. ѳумианъ | ѳемианъ v. ѳумианъ | ѳимиан- v. ѳумиан- | ѳьмыан-, ѳьмиан-, ѳьмыан- v. ѳумиан- | фѣмианъ in Bes v. sub. ѳумианъ | фимианъ v. ѳумианъ | фумианъ v. ѳумианъ | ѳумианъ, тимианъ, тьмианъ, ѳимианъ, ѳьмианъ, -а m. occurit in Zogr Mar As Ostr Nik Supr Apoc Parim Gl Const Nom Bes ѳум- in Ostr, ѳьм- in Supr (semel), ѳьм- in Supr (ter), ѳем- in Lobk BesPogod (bis), ѳим- in Zach BesSynod (4×), тьм- in var. Const, тьм – in Zogr Supr Nik Hval (ter, там- scriptum) Gl (там- scriptum) NomUst', тем- in Mar Rumj (bis) Grig NomJas, тим- in As, фум- in Rumj, фем- in BesPogod (5×), фим- in Const BesUvar (bis) invenitur || CC – темьѣнь *Л 1, 10 Мар см.* тьмианъ | тимианъ *Л 1, 10 Ас 148а 10-11 см.* тьмианъ | тьмьѣнь *Л 1, 10 Мар см.* тьмыанъ (?) | ѳьмьѣнь *Супр 220, 23 см.* тьмианъ | ѳьмьѣнь *Супр 228, 4 и 18 см.* тьмианъ | тьмианъ, -а м (7) [темьѣн- *Мар* (1); тѣмиан- *Ас* (1); тьмиѣн- *Зогр* (1); ѳьмыан- *Супр* (1); ѳьмыан- *Супр* (2)]

грч. ὑποκρίτης, SJS ≈ CC: SJS – ипокрить v. впокрить | оупокрить v. упокрить | впокрить, ипокрить, -а м. occurit in Ev Const; упо- in Zogr Zogr^b (4×) Mar As (ter) Sav (semel) Ostr Const ms. 1469, ипо- in Sav (semel) var. Const, оупо- in Zogr^b (bis) As

(semel) Nik scribitur || CC – оупокритъ *Mt 6, 16 Ac см.* vпокрить | ипокрить *Mk 6, 2 Cav см.* vпокрить | vпокрить, -а м (21) [оупо- *Ac* (1), ипо- *Cav* (1)]

Пр. 17. грч. ψαλτήριον, SJS = CC: SJS – п̑салътырь v. псалътырь | п̑салътырь v. псалътырь | псалътырь, -а м., псалътырь, -и f. occurit in Psalt Cloz Ryl Const Meth Nom Bonif VencNik Zap, in kalend. Ochr Slepč; scribitur п̑салътырь in Sin, псалътырь in Sin Meth, псалтирь in Ryl Slepč, ψалтырь in Pog Bon Ochr, ψалтирь in Pog Bon Const, пс<а>лт̑рь in Par; abbreviatur п̑лт̑рь, п̑лт̑рь, ψ̑лт̑рь et sim. || CC – п̑салътырь *Ps 80, 3 Син см.* псалътырь | п̑салътырь *Ps 91, 4 Син см.* псалътырь | псалътырь *Ps 48, 5; 56, 9 Син см.* псалътырь | псалътырь *Ps 107, 3 Син см.* псалътырь | псалътырь, -а м и псалътырь, -и ж (9) [псалт- *Клоц* (1), *Рыл* (1), псалът- *Син* (1), псалт- *Син* (1), псалът- *Син* (2), псалът- *Син* (1)]

2.6. За српскословенски – редакцијски речник препоручена је нормализација до ликова који се непосредно изводе из старословенских, али уз њихово давање рашким правописом,⁵ с доста упућивачких одредница, на пример оних које су писане хумско-босанским или посрбљеним правописом, подразумева се понекад с минималном фонетском варијацијом. Важан је статус пајерка, али то још није сасвим решено јер проблем настаје због споменика XII–XIII века који немају нормализовану употребу „јер” на позицији историјски слабог полугласника. У Огледној свесци Српскословенског речника јеванђеља у основи су примењена оваква начела (СРЈОС: IX–XIII; уп. Пешикан – Родић 1977); исти је поступак и у прибирању грађе за општи Црквенословенски речник српске редакције, намењене Комисији за црквенословенске речнике при Међународном славистичком комитету. Комисија издаје Индекс у којем се потврде из различитих редакција своде у оквире јединствених одредница. Сва се грађа с фонетски прозирним варирањем обједињује под црквенословенским ликовима (пр. 18), дакле у етимолошком кључу, па чак и онда када их у старословенској епоси није могло бити, или им није било потврдâ (пр. 19) (СПОРЕДБЕН ИНДЕКС: VII–VIII; уп. исто у Миклошичевом Лексикону, пр. 2).

⁵ Ово је добро уочио Митар Пешикан: парадоксално, иако је српској редакцији својственији „отпор јотационом систему него његово усвајање, ипак ће за нормализовано писање бити једино оправдан тип језыкъ, јако, полје, понјеже, волна итд. – с обзиром на функционалне предности, а и на чињеницу да је тај систем коначно ипак преовладао” (1977: 160–161).

Пр. 18.	Пр. 19.
аминь ¹ interj, vox hebraica (cf. gr ἀμῖν lat <i>amen</i>)	гнѣсота subst
SS аминь interj, var аминь interj	SS ∅
SJS аминь interj, var аминь interj] SJS5 add	SJS ∅
var ₁ амень, var ₂ амень	RCJH гноусота, -и f
RCJH амень interj	RCJM ∅
RCJM аминь interj, var аминь interj	SRJ ∅] SRR гноусота, -ы f <i>kart</i>
SRJ аминь] = SRR <i>kart</i>	SDRJ ∅
SDRJ ∅	(СПОРЕДБЕН ИНДЕКС: s. v.)
(СПОРЕДБЕН ИНДЕКС: s. v.)	

2.7. На послетку, Речник славеносрпског језика, који окупља лексику славеносрпских текстова из XVIII и XIX века, конципиран је као потпуни речник за који се врши тотална ексцерпција, али без ономастичке грађе, што је резултат дугог сазревања у којем је одбачена идеја диференцијалног речника (РСЈОС: 18). Будући да славеносрпски правопис није био кодификован, све одреднице у речнику транскрибоване су и уређене према савременој српској ћирилици. Транскрипцијом одредница избегнуто је оптерећивање речничког чланка различитим графичким изразима исте лексичке јединице (РСЈОС: 20). У лексикографском чланку форма у изворном графичком изразу региструје се на два места: (а) у оквиру стреластих правописних заграда, (б) приликом навођења потврде дате лексеме (РСЈОС: 20, 24–25; пр. 20). У заглављу одредница региструју се варијанте само код оних лексема код којих је могућа (а) различита фонолошка интерпретација појединих графема узрокована некодификованим правописом XVIII и XIX века, затим (б) форме оних глагола код којих инфинитив није могао бити реконструисан на основу забележених примера, као и (в) лексеме код којих је само у појединим изворима потврђен основни облик (пр. 21); међу варијантама првенство добијају оне ближе рускословенском, односно руском, а не српском гласовном лику (РСЈОС: 20–21; такође пр. 20). Статус самосталних одредница, с равноправном обрадом, добијају: (а) различито адаптиране речи страног порекла, те (б) речи с покретним вокалом (пр. 22). Из граматичких разлога диференцирани ликови речи (партиципи, глаголски прилози и придеви, компаративи и суперлативи), због боље прегледности, такође, добијају одвојену обраду (пр. 23). Као што се и другде подразумева, статус засебних одредница у речнику имају и хомоними, посебно истакнути цифром у индексу (РСЈОС: 21–22).

Пр. 20. ВЕЛЕРЕЧИЈЕ / ВЕЛЕРЕЧИЈЕ С СЛАВ. <велерѣчїе> *красноречивосїѣ*. – [...] Неразсудно велерѣчїе [...] (РСЈОС: s. v.)

Пр. 21.

Обрада:	Постојеће варијанте, у најави поступка:
(а) ГОРТАЊ / ГОРТАН М СЛАВ. <гортанъ> <i>їр-кљан</i> . – Цвећа полска... (РСЈОС: s. v.)	<i>їорїањ / їорїан</i> (РСЈОС: 21)
(б) ГЊИЛЕТИ / ГЊИЛИТИ НЕСВР. <гнилети*> фиг. <i>живеїи без їолеїа, чамїиї, їроїагаїи</i> . – Одъ труда починути... (РСЈОС: s. v.)	<i>їњилеїи / їњилиїи</i> (РСЈОС: 21)
(в) КОНЕЦ / КОНАЦ М. <i>крај</i> . 1. <i>їоследњи, завршњи део некої временскої їериода</i> . – Жители полукружїя землї южногъ ... (РСЈОС: s. v.)	<i>конец / конач</i> (РСЈОС: 21)

Пр. 22.

Обрада:	Постојеће варијанте, у најави поступка:
МАТРОЗ М ХОЛ./НЕМ. <матроз*> <i>морнар, їоморац, маїѣрос; маїѣроз</i> (РСЈОС: <i>брогар</i> . в. лаѣар. – Испытаймо такодѣер, колико имате кораблиа и матроза... (РСЈОС: s. v.)	22)
МАТРОС М ХОЛ./НЕМ. <матрось> <i>морнар, їоморац, брогар</i> . в. лаѣар. – Мысмо истина имали добру и тврду лаћу... (РСЈОС: s. v.)	
ЈОШТ ПРИЛ. <їошъ; иошъ; їошть; їошт> <i>їоц</i> . 1. а. <i>їошїї; їошїїе</i> (РСЈОС: 22)	
<i>исїиче се да неїїїо не їресїїаје у времену, да їїраје и у їїренуїїку кад се їовори; їоц увек</i> . – Я мыслимъ Алекса да си ты їошть мой прїятель... (РСЈОС: s. v.)	
ЈОШТЕ ПРИЛ. <їоше; їоше> <i>їоц</i> . в. ЈОШТ. 1. а. <i>исїиче се да неїїїо не їресїїаје у времену, да їїраје и у їїренуїїку їовора; їоц увек</i> . – Сама чиста древнїїшаго Србскаго Благородства Кровь... (РСЈОС: s. v.)	

Пр. 23.

Обрада:

Постојеће варијанте,
у најави поступка:

висок, -а, -о (-и, -а/-аја, -о, -оје) комп. *виши*; суп. *височајиши*; *највисочији* (в.). 1. *који има знајно расѿојање између доње и ѿрње ѿачке; који је великој расѿа*. – Ово э величаиши Африке островъ... (РСЈОС: s. v.)

височалши, -а/-аја, -е/-еје суп. од *висок*. (в.) слав <височайший*; височайши> *највиши*. – Крајнѣ и височайше Благополучіе и достоинство човеково ... (РСЈОС: s. v.)

НАЈВИСОЧИЛИ, -а, -е суп. од *висок* (в.) <највисочиі*> *највиши*. – Ногу предъ ногу корачаюћи... (РСЈОС: s. v.)

3.1. Фонд народног српског језика који је предмет нашег историјског речника има велику разноврсност потврђених облика, како на истој развојној линији, у оквиру континуаната, тако и у бочним гранама, у виду прѣвих дијалектизама или регионализама (углавном су то ситније гласовне разлике, али постоје и творбене, па и праве лексичке варијанте, пр. 24; о посведоченим древним дијалектизмима в. Ивић 1991в; постоји и дублетност у оквиру истог система). Коришћени су, затим, различити типови писма с различитим правописима: ћирилица – поред некалиграфског устава, мешовити тип, па брзопис од XIII века, курзив од XVIII века, од краја XV века штампани слог, код католика српскога језика типографски специфично обликован, латиница – писана и штампана. У представљању грађе из споменика у нашем корпусу ово је подложно суштинској редукацији података до границе функционалног оптерећења графјских јединица. На облике и цела лексичка решења могу утицати и разлике у културној и духовној сфери којима споменици припадају, с главном неподударношћу између источног и западног хришћанства, али и шире, грчке, односно романске културне сфере (пр. 25).

Пр. 24. *brijeme* – врѣме, *tempus* (GIANNELLI 1938: 169; Даничић I: s. v.) *властитъ* – *влаштить* – *влаштъ*, *proprius* (Даничић I: s. vv.) | *зламение* – *знамение*, *signum* (Даничић I: s. vv.) | *нехо* (Радољчић 1962: 42, чл. 17) – *него* (Даничић II: s. v.) | *оставляти* – *осталати*, *relinquere* (Даничић I: s. vv.) | *пладне* (Радољчић 1962: 41, чл. 14; 50, чл. 51) – *поль дне* (въ полоу дне, Даничић II: s. v. *поль*) | *съга*, *съгы* – *съда*, *съде*, *съди*, *съдь*, *nunc* (Даничић III: s. vv.) | *хоуса* – *гоуса*, *manus praedatoria*, *incursio*, срл. *cursa* (Даничић

I, III: s. vv.) || подрѣтло – порекло, cognomen (Даничић II: s. vv.) | хора – Сѣбраше с(е) властеле и хора (Хтетово, 1342, БУБАЛО 2004: 248), секунд. ‘људи’ ← ‘област’, грч. χώρα (уп. VASMER 1944: s. v. *hora*) || Уп. код једнога писца видлостъ – видностъ (ЈОВАНОВИЋ 1911: 221, s. vv.) || За лексичке варијанте у народном језику XIX века, уп. ПИЈЕТАО, тла м. (јуж.) 1) der Hahn, gallus gallinaceus, ПЕТАО, тла м. (ист.), ПИТАО, тла м. (зап.) и ПИЈЕВАЦ, вца м. (јуж.) vide пијетао, ПЕВАЦ, вца м. (ист.), ПИВАЦ, вца м. (зап.); КОКОТ, м. 1) (по југоз. кр.) der Hahn, gallus, cf. пијетао, ОРОЗ, м. 1) (у Босни и Славонији) vide пијетао (Вук II: s. vv.) ((х)ороз је турцизам перс. порекла, Скок I: s. v.); у српској редакцији су пѣтъль, алекторъ, коуръ (уп. ПЕШИКАН – РОДИЋ 1977: 166–169)

Пр. 25. пискоупъ, ѷпискоупъ – бискоупъ, episcopus (Даничић I–III: s. vv.; уп. MIKLOSICH: s. vv.; VASMER 1944: s. v.); на устаљивање разлика указује Вук: БИСКУП, м. (код кршћана)..., cf. владика (Вук II: s. vv.; уп. RJAZU I, III, IV, IX, XXI: s. vv. BISKUP, BIŠKUP, (EPISKOP, EPISKUP), JEPISKUP, PISKUP, I. VLADIKА. С.) | крьсть – крижь, стух (Даничић I: s. vv.; уп. MIKLOSICH: s. vv.); уп. КРИЖ, крижа, м. тако зову кршћани *крси* од дрвета или од чега другога (Вук II: s. vv.; уп. RJAZU V: s. vv.); али у Дубровнику (1552): Na krst za nas uzljeze i viseći na њem prižeda Jezus (GIANNELLI 1938: 172 итд. у штокавској редакцији, с једним остатком *križa*, 174) | литурђија, литоурђија, λειτουργία – маша, мѡша, missa (RJAZU VI: s. vv. (LETURDIJA), LETURDIJA, (LETURGIJA, LITURDIJA, LITURDIJA, LITURGIJA), 4. МАША; уп. VASMER 1944: s. v. *leturđija*); уп. ЛЕТУРБИЈА, f. 1) die Liturgie (Messe), liturgia – МАША, f. ... 2) (по зап. кр.) vide миса и мѡса, f. (in dem Munde der röm. Serben) die Messe, missa, cf. маша (Вук II: s. vv.) | домъ, доумъ, „скраћено од dominus” – ћирь, „кѡриос, dominus”, у примерима кирь, курь (Даничић I: s. vv.; уп. VASMER 1944: s. v. *kъrъ*); 4. ДОМ, *pred imenima popova katoličkijeh i kaluđera benediktinaca stoji ne mijeћajući se po padežima; okrneno latinski dominus (tal. don). isporedi dum i don – ĆIR, m. i f. indecl. dominus, domina, od ngrč. kър, kърης, kърос, stgrč. kъриос, kър dolazi u listinama XIII–XV i XVIII vijeka, a iz њih u Daničićevu rječniku 3, 330 (RJAZU II: s. vv.) | фрадъ, фратъ, фратрь „frater за калуђере” (Даничић III: s. vv.; уп. RJAZU III: s. vv. FRA, FRAD, FRAT, FRATAR)*

3.2. У духу рационализације језичке грађе у српском историјском речнику такође треба обједињавати гласовне варијанте истих речи. (1) Уколико су сви ликови довољно блиски и азбучно су релативно спојиви (тј. падали би и иначе на исту страну у речнику јер почињу истим словима), посебно уколико су то обични гласовни дублети, треба их спајати у једну одредницу (пр. 26). (2) Уколико су међусобно удаљени ситним гласовним разликама које не утичу на статус једне одреднице,

али утичу на азбучни поредак, без битнијих семантичких удаљења, преко упућивачких одредница (с упутницом *в.[ugu]*) долазимо до главне, у чијем заглављу такође наводимо основне варијанте; при томе, тада се морамо одредити за главни лик (пр. 27). – Када постоји семантичка удаљеност која се не мора односити на све потврде, одреднице нису за спајање, него за упоређивање (с упутницом *уј.[oregu]*; пр. 28); за хомонимију се то подразумева. Према творбеним и морфолошким дублетима може се поступати двојако: (а) да се спајају уз утврђивање поретка у заглављу (најбољи је азбучни ред) и тада се мора одустати од формалног разврставања примера (уп. StčS) или (б) да се посебно обрађују, уз давање предности једној варијанти с пуном обрадом; у осталим варијантама само би се упутило на семантички садржај главне одреднице и низали би се примери (уп. СлРЯ XI–XVII вв.); за постојање семантичких разлика подразумева се разлучивање одредница (пр. 29). Граматичка разлика може да буде узрочник и семантичког нијансирања, па и потпуног лексичког удаљавања (пр. 30). У сваком од представљених случајева може се изабрати и могућност доста раширена у представљеној лексикографској пракси, да и „побочне” одреднице имају своју разраду, али само у виду навођења релевантних потврда, без семантичке анализе, осим уколико она није неопходна. Због развојне природе корпуса, резултате конверзије боље је не издвајати, а лексичко-семантичко разграновање може се представити нарочитом структуром речничког чланка (пр. 31). Двочлане и вишечлане лексеме у речнику треба да су подређене јединицама у којима је апелативно тежиште читавих синтагматских спојева; једини оправдан изузетак чине властита имена, али њихово постојање у речнику се може само регистровати, па се на томе посебно не задржавамо (в. даље). Такође, целовитост полусложеница и сложенница, како то потврђује напред анализирана лексикографска пракса, не треба у речнику доводити у питање.

Пр. 26. далече, далечъ, longe (Даничић I: s. vv.) | докла, докле, доклоу, доклъ, докоу, докъ, quosque (Даничић I: s. vv.) | протива, противоу, противъ, „cum. dat. secundum” – проћоу, „secundum” (Даничић II: s. vv.; уп. RINGHEIM 1951: s. vv. против, противу); посебно соупротиво, соупротивоу, соупротивъ, соупроћоу, соупроћъ, contra (Даничић III: s. vv.) | развѣ, размѣ, разма, размѣ, praeter (Даничић III: s. vv.) || Уп. братъ v. братръ; братръ, -а m., братъ, -а m. (SJS: s. vv.) | цар- v. цѣсар-, цасаръ in Supr Slepъ v. sub цѣсаръ; цѣсаръ v. цѣсаръ; ц(ѣс)аръ, цѣсаръ, -ря vel ц(ѣс)аръ, -ра (SJS: s. vv.)

Пр. 27. аво – ево (аво, еп... – ево, еп, сложено од е и ово, показује ближе оное, који говори..., Даничић I: s. vv.) | безъ – брезъ (Даничић I: s. vv.) | вастелинь – властелинь (Даничић I: s. vv.) | дори – дери, usque, [...] cf. докле (Даничић I: s. vv.; за дери уп. GIANNELLI 1938: 167, можда дијал.), стел. дожи | дьска – цька (DĀSKA, f. axis, tabula, *poveći komad drveta*... – СКĀ, f. axis, daska, ... RJAZU I: s. vv.) | стькло – цькло (за оба RINGHEIM 1951: s. v. стькло ; STAKLO, stàklo, n. gen. pl. stakálâ, vitrum, *vidi caklo, cklo*... – SKLÖ, n. vitrum. *vidi staklo, ...* – SĀKLO, n. vitrum. *vidi cklo, ...* – SĀKAO, cākla, m. *vidi caklo, ...* RJAZU I: s. vv.) | събиа – събля (Даничић III: s. v.) || Уп. ветьхъ, -т'ха, -т'хо – ВЕТАХ, *вѣщах, -ѣха, -ѣхо* adj. 'стар' (вар.: вегд, вед, вејат, вет, ветак, ветях, вехд, вехт, фетак) (ЕРСЈОС: s. v.) || Уп. Ду̇, дуа, m. der Geist, spiritus, cf. дук – Ду̇к, m. vide ду (Вук I: s. vv.; уп. Вук II) | Му̇а, f. die Fliege, musca – Му̇ва, f. vide муа (Вук I: s. vv.; уп. Вук II) | Ктѣти (у Сријему, у Бачк. и у Бан.) vide тети – Тѣти, оћу, (Рес. и Срем.) vide ћети – Ћѣти, оћу, (Ерц.) wollen, volo (Вук I: s. vv.; уп. Вук II) | Чòан, на, но, н. п. чакшире, tuchen, e panno. – Чòшан, на, но, vide чоан (Вук I: s. vv.; уп. Вук II) | Јул̇ар, m. vide улар. – Ул̇ар*, m. der Halfter, capistrum cf. поводац (Вук II: s. vv.; за непосредно тур. и даље грч. порекло в. ŠKALJIĆ 1989: s. vv.) | Вшѣница, f. (у Ерц.) vide шеница. – Шѣница, f. der Weizen, triticum (Вук I: s. vv.)

Пр. 28. одежда, pallium [...]. vestitus – одеџа, vestitus (Даничић II: s. vv.)

Пр. 29. варалаць – варалица (Јовановић 1911: 224, s. vv.) | веселие – веселость, laetitia (Даничић I: s. vv.) | парьць, litigans, procurator – парьчина, гледај парьць (Даничић II: s. vv.) | пастоухъ, pastor – пастыръ, pastor (Даничић II: s. vv.) | почело – почетие – почетькъ – починькъ, initium (Даничић II: s. vv.; књижевно: зачело, зачетие, начело и начетькъ, начинание, Даничић I: s. vv., II: s. vv.) | прѣтьба, minatio – прѣтьгна, minatio (Даничић II: s. vv.) | ѱакость – ѱакота (Јовановић 1911: 241, s. vv.) | Уп. кѱселица, f. 1) der Sauerampfer, rumex acetosa Linn. – кисѣльак, кисельака, m. vide киселица I. (Вук II: s. vv.) | вѣдрица, f. 1) vide ведро I. – вѣдро, n. 1) дрвен суд водени, der Wassereimer, situla. (Вук II: s. vv.) | блѣсноло, n. (јуж.) vide бјесноѱа. – блѣсноѱа, f. (јуж.) die Wuth, furor, rabies. (Вук II: s. vv.) | луд̇ак, луд̇ака, m. der Thor, stultus. – луд̇ов, луд̇ова, m. vide лудак (Вук II: s. vv.) | дòилица, дòильа, f. vide дојкиња. – дòлкиња, f. Umme, nutrix, cf. дојильа, дојница – дòница, f. (у Имоск.) vide дојкиња (Вук II: s. vv.) | мудрина, f. die Weisheit, sapientia. – мұдрост, мұдрости, f. vide мудрина. – мудрота, f. (ст.) vide мудрина (Вук II: s. vv.) || вођ – вођа, дух (RJAZU XXI: s. vv. воѱ, I. воѱа; уп. Вук II: s. vv., вѱѱа, m. (у војв.) vide вођ; уп. Даничић I, SJS, СС: s. v. вождь) | Уп. чѱѱ, f. der Ruß, fuligo. – чѱѱа, f. vide чађ; рђо и чађо! (Вук II: s. vv.) || Врл̇йна, f. vide доброта. – Врл̇оѱа, f. vide

врлина (Вук I: s. vv.), тј. врлина, f. die Füchtigkeit, probitas. – врлоћа, f. vide врлина (Вук II: s. vv.)

Пр. 30. к’нигы, већ је pl. tant., с временом к’нига sg. – к’нижие coll. (Савић 2017: 300); уп. у савременом српском књижевном језику: акти – акта – актови || Уп. лисица – лисице, гвожђе – гвожђа (Николић 2014: 64–65)

Пр. 31. добръ, bonus, [...] вьздамо на доброга бога П. 29 – neutr. добро, bonus: морално: [...] всакомъ вашемъ добръ весели смо М. 250... (Даничић I: s. v.)

4.1. Лексика из примарног корпуса, подразумева се, подлеже тоталној ексцерпцији и у начелу се сва обрађује; зато се унапред треба помирити с чињеницом да ће речник садржати и лексикку која није изворно народна, али је у народном језику, на неки начин, пре свега у његовој писаној реализацији, била прихваћена. Тако наш речник и не може бити речник старог народног језика у ужем смислу, него речник старе писмености на народном језику, што је, уосталом, сваки историјски речник у одсуству изворних говорника и контроле језичког осећаја испитиваног материјала. Пуризам у првостепеном проучавању језичке прошлости није оправдан. Тако обухваћен лексички систем обилује позајмљеницама из других језика (пр. 32). Неће бити реткост да се у везаним народним контекстима потврђује и књишка лексика, заживела у говорном језику, односно његовој писаној варијанти, али и с неким разлозима употребљена у писању (пр. 33). Уз доказе да је активни део историјског фонда, нема сметњи да се и ова лексика целосно обрађује (уп. поступак у СДЈ XI–XIV вв. и СлРЈ XI–XVII вв.). Прихватана црквенословенска лексика пре свега је везана за опште религијске појмове, главне обреде, црквену организацију и предмете у свакодневной црквеној употреби. Она је подвргнута гласовном посрбљавању, најупадљивијем у терминологији чије је даље порекло претежно из грчкога језика (пр. 34).

Пр. 32. аръмата, срл. armata (Даничић I: s. v.) | аспра, сгрч. ἄσπρον, ἄσπρος (VASMER 1944: s. v.; Даничић I: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v. аспры pl. f.) | барать, „у Турака diploma” (Даничић I: s. v.) | барька, navis mercatorum, срл. barca (Даничић I: s. v.) | берикјеть (Јовановић 1911: 295, s. v.; уп. ŠKALIĆ 1989: s. v. beriçet, bereket) | бехарь, rosulum (Даничић I: s. v.) | варошь, urbs (Даничић I: s. v.) | бирцауз, биртсхауз (1708, 1771, нем. Wirtshaus, Михаловић 1972: s. vv.; уп. Јовановић 1911: 295, s. v. биртьхаузь) | већиль, „турски

vicarius” и вићиль (Даничић I: s. vv.) | габела, *vestigal*, срл. *gabella* (Даничић I: s. v.) | гайтанъ (1733, Михајловић 1972: s. v.; уп. Јовановић 1911: 296, s. v. гаитанъ; за непосредно тур. и даље грч. порекло в. ŠKALJIĆ 1989: s. v. *gajtan*) | граматигъ, граматикъ, *gramaticus*, *notarius* – γραμματικὸς (Даничић I: s. vv.; уп. ЛССВ: s. v.; VASMER 1944: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v. граматикъ (-тигъ)) | графъ, њем. *graf* (Даничић I: s. v.) | гоусаръ, коурьсаръ *praedo*, срл. *cursarius* (Даничић I: s. vv.; уп. MIKLOSICH: s. vv. гоусаръ, коурьсаръ, хоурьсаръ, хоусаръ; ЛССВ: s. v. ГУСАРИ; VASMER 1944: s. vv. *kursarъ*) | һѣбре (1716, Михајловић 1972: s. v. вѣбре; уп. Јовановић 1911: 231, s. v. гюбре; за непосредно тур. и даље грч. порекло в. ŠKALJIĆ 1989: s. v. *đubre*) | динарь, *denarius* – сгрч. δηνάριον (Даничић I: s. v.; VASMER 1944: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. vv. динарий, динарь; ЛССВ: s. v.) | дроумъ, *via publica*, δρόμος (Даничић I: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. vv. дромъ, дроумъ; VASMER 1944: s. v.) | доукать, срл. *ducatus* (Даничић I: s. v.) | зевьгаръ, ζευγάριον, *jugum* (boum), мјера за њиве (Даничић I: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v. зевгаръ; ЛССВ: s. v.; VASMER 1944: s. v.) | икономъ, οἰκονόμος (Даничић I: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v.; ЛССВ: s. v.) | инатъ, инатити се (Јовановић 1911: 239, s. vv.; уп. ŠKALJIĆ 1989: s. v. *inad*, *inat*; 1770, Михајловић 1972: s. vv. *инат*, *инатити се*) | капетанъ, капитанъ срл. *capitaneus* (Даничић I: s. vv.; уп. MIKLOSICH: s. v.; ЛССВ: s. v.) | ламьбада, *lampas* – λαμπάδα (Даничић II: s. v.; VASMER 1944: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | либро, *liber* (Даничић II: s. v.) | логоветъ, логопетъ; логотеть, логофеть, *logotheta* – сгрч. λογοθέτης (Даничић II: s. vv.; уп. MIKLOSICH: s. v. логофетъ; ЛССВ: s. v. ЛОГОТЕТ; VASMER 1944: s. v. *logotety*) | метехати, μετέχειν (Даничић II: s. v.; VASMER 1944: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | мечить, „у Турака црква” (Даничић II: s. v.) | миньша (Јовановић 1911: 300, s. v., пр. у множ.; уп. ŠKALJIĆ 1989: s. v. *menđuša*, *minđuša*, *menđuh*; 1767, Михајловић 1974: s. v. миньше) | нотаръ, *notarius* (Даничић II: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | опатина, *abbatia* (Даничић II: s. v.) | парикъ, *πάροικος*, *colonus*, cf. отьрокъ, кметъ (Даничић II: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v.; ЛССВ: s. vv.; VASMER 1944: s. v.) | периволь, нгр. пеливоръ, περιβόλον – сгрч. περιβόλι(ο)ν (Даничић II: s. v.; VASMER 1944: s. v. *perivolj; MIKLOSICH: s. v.) | пизма, нгр. পেঁস্মা, *animi impetus* (Даничић II: s. v.; MIKLOSICH: s. v.; уп. VASMER 1944: s. v.) | пирьгъ, *πύργος*, *turris* (Даничић II: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v.; ЛССВ: s. v.) | погача, *placenta*, итал. *focaccia* (Даничић II: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | порьта, *domus hospitum* (у манастиру), срл. *porta* (Даничић II: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | прониа, *πρόνοια*, *fundus ad usumfructum datus* (Даничић II: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v.; ЛССВ: s. v.) | роусаръ, „*regnum*, за државу босанску [...] и господа се краљевства босанскога у скупу називају роусагъ [...] итд.” (Даничић III: s. v.; мађ. *ország*, уп. ЛССВ: s. v.; уп. RINGHEIM 1951: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | саньжакъ, у Турака *praefectus provinciae* – саньчакъ (Даничић III: s. vv.; уп. ЛССВ: s. v. САНЦАК) | синоръ, σύνορον (Даничић III: s. v.; VASMER 1944: s. v.; MIKLOSICH: s. v.) | склавъ,

servus (Даничић III: s. v., познлат. sclavus, сгрч. Σκλάβος; уп. ЛССВ: s. v.; VASMER 1944: s. v.) | соњ, tributum frumentarium, срл. soca, socagium (Даничић III: s. v.; уп. МІКЛОСИЧ: s. v. сокъ (соњ)), односно соње – у писању сокиє (ЗСДСт: 174, 260, 270, чл. 42; уп. ЛССВ: s. v. соње) | соультањ, imperator у Турака (Даничић III: s. v.; уп. МІКЛОСИЧ: s. v.) | темелиє, темель, θεμέλιον, fundamentum (Даничић III: s. vv.; VASMER 1944: s. v. *temelj*; уп. МІКЛОСИЧ: s. v. темель; | тастаменьгъ, тестаменьгъ, тестеменьгъ, testamentum (Даничић III: s. vv.) | ћошакъ (Јовановић 1911: 305, s. v.; уп. ŠKALJĆ 1989: s. v. čošak; 1767, Михаљловић 1974: s. v. ћошак) | форьма, forma (Даничић III: s. v.) | хазна, aerarium у Турака (Даничић III: s. v.) | арачь, харачь, tributum у Турака (Даничић I: s. v., Даничић III: s. v.; уп. ЛССВ: s. v. харац) | харь, χάρις, gratia (Даничић III: s. v.; уп. МІКЛОСИЧ: s. v.) | херьцегъ, дух (Даничић III: s. v.; уп. ЛССВ: s. v.) | хилиада, χιλιάς, нвг. χιλιάδα (Даничић III: s. v.; уп. МІКЛОСИЧ: s. v. хилиада) | хрсъзъ, хрсъзинь (Јовановић 1911: 305, s. v.; уп. ŠKALJĆ 1989: s. v. hrsuz, hrsuzin; 1748, Михаљловић 1974: s. v. хрсузин; уп. хрсузлук 1719, хрсуство 1728, Михаљловић 1974: s. vv.) | хоу-ћоумь, турски iudicium (Даничић III: s. v.) | цека, итал. zessa, moneta (ковница) (Даничић III: s. v.) | чаоушь, nuncius у Турака (Даничић III: s. v.) | чизмежја, чизмечина (1660, Михаљловић 1974: s. v. чизмеџија; уп. 1704. чизма, Михаљловић 1974: s. v. чизма[Е]; Јовановић 1911: 306, s. v. чизма; уп. ŠKALJĆ 1989: s. v. čizmedžija) | целатъ (Јовановић 1911: 306, s. v.; уп. ŠKALJĆ 1989: s. v. dželat; 1766, Михаљловић 1974: s. v. целат) | љецекъ (Јовановић 1911: 241, s. v.; уп. ŠKALJĆ 1989: s. v. jedžek) || Уп. БИТАНГА, f. (у војв.) 1) љенивац, скитница, der Faulenzer, qui nil agit, otiator. 2) кљусе, које се нађе у селу или у пољу, а не зна се чије је... (Вук II: s. v.; 1767, мађ. bitang, Михаљловић 1972: s. v.); љзмовати, лужѣм, v. pf. (у војв.) malen, depingo, н. п. човјека, собу, цркву (Вук II: s. v.; 1768, *из-* + нем. Malen, Михаљловић 1972: s. vv. *измалати*, *измоловати*; малати); кўгла, f. (у војв.) die Kugel, globus (Вук II: s. v.; 1778, Михаљловић 1972: s. v.); цѣдуља, f. (у војв.) der Zettel, scheda (Вук II: s. v.; 1745, лат. cedula, Михаљловић 1974: s. v., уп. цедуљица 1733, Михаљловић 1974: s. v.); шаволь, m. (у војв.) vom österr. Schäffel, das Wasserschaff, vas aquarium (Вук II: s. v.; 1757, Михаљловић 1974: II, s. v.; уп. шафоль 1725, Михаљловић 1974: s. v.); штала, f. (у војв.) der Stall, stabulum. cf. ахар, коњушница (Вук II: s. v.; 1717, Михаљловић 1974: s. v.); шўпа, f. (у војв.) Schoppen, Schuppen, tectum, tugurium, cf. појата (Вук II: s. vv.; 1753, Михаљловић 1974: s. v.)

Пр. 33. азимъство – кои се соу прѣвратили христѣанъ въ азимъство 3. 29 (Даничић I: s. v.; уп. МІКЛОСИЧ: s. v.; уп. ἄζυμία, VASMER 1944: s. v.) | безмл'вїє – да се не скїта тамо овамо, него ко^а свое кѣне да седи оу безмл'вїю (Јовановић 1911: 221, s. v.) | влады, partic. praes. act. – владыщемъ града двбровачкога, властелемъ и опьћини М. 185 (Даничић I: s. v.) | прѣображение

– оуз дѣль на прѣображеніе (и ту се мисли црква тому празнику). Г. XV. 282... (Даничић II: s. v.) | прѣчисть – пречистога нашега пророка Мехе-меда М. 552 (Даничић II: s. v.) | свѣдѣніе – нека е 8 свидиње М. 537 (Даничић III: s. v.) | спасение – на дѣшевно спасенѣ П. Б. 124 (Даничић III: s. v.), jere su vidjele oči moje spasenje tvoje (GIANNELLI 1938: 187) | оутврѣ-ждение – И семѣи втврѣждению бити непорочнѣ до вѣка нашега и нихъ, Повеља краља Остоје Дубровчанима (САМАРЦИЋ И ДР. 1957: р. 26–27) | ѿвѣщати – И Анцилешъ к нои нишарѣ не ѿвѣща RINGHEIM 1951: 2506 (RINGHEIM 1951: 58; s. v. отвещати)

Пр. 34. благословити – простихъ и благосовихъ сѣгрѣхе и свпротивщине кое сѣ годѣ до сада биле (Даничић I: s. v.), Vlagosovimo gospodina (GIANNELLI 1938: 170) | вскрѣсение – вскрѣсенѣю М. 367. 465. вскрѣсение П. 64 (Даничић I: s. v.) | достојанѣ – да би и нѣхово достојанѣ отворѣо сиромахо^м (ЈОВАНОВИЋ 1911: 230, s. v.) | томленѣ – таквога то^мленна и мѣке и мы да се боимо бракиѣ (ЈОВАНОВИЋ 1911: 284, s. v.) | ... прѣдадосмоѣ поопѣ станиши тетравангелъ нов(о)изъводни, и праксъ, два комат(а) ... ми-неи ѿдѣ ферѣвфара до сектевра, ... триѣда два ѿдѣ фарисеа до всех(ѣ) с(ве)тихъ, ... литоу[рѣ]гина нов(о)изъводна и дрѣга ветѣха, молитвѣник(ѣ), час[ло]вѣц(ѣ), теѣтокарѣ, п'сальтир(ѣ), дамаскин(ѣ), чтение и ... агиристъ, кат(а)петаѣме ѿ · · · · · ѿ · петрахил(и), два [нова] и ѿ · вет(ѣ)хъ, риѣ · ѿ · вет(ѣ)хе, и лоѣѣ 8 соп[и]щихъ] /и кадилъница/ еднѣ комат(ѣ), и дрѣгѣ 8 стен(е) шо е въздигль арѣбел(ѣ) ... (Сопиште код Скопља, др. пол XIV – поч. XV в., БУБАЛО 2004: 253, сл. 12)

Постоје такви црквенословенизми у посрбљеном црквенословенском тексту када је тешко разлучити, а на крају није ни неопходно – шта је српско народно, а шта није, јер међу овим формама постоји недвосмислено преплитање (пр. 35).

Пр. 35. ссл. сподобити, дѣва, прѣсвѣтъ – Спѣдоби ме хвалити тебе диево приесвета (РЕШЕТАР 1938: 31, 37а) | ссл. възрадовати се, спаситель, оумилѣниѣ, рабъ, блаженъ – И възрадова се дѣхъ мои · о богѣ спасителѣ моѣмѣ · Ере погледа на ѣмилѣнѣ рабе своѣ · ево ѿѣселе блаженѣ ме рекѣ сви народи (РЕШЕТАР 1938: 45, 54а) | ссл. прѣславънѣ – Прѣславъна речена јесѣ ѿ теби граде божи (РЕШЕТАР 1938: 50, 61б)

Више је примера у формулама или само делимичним изразима уклопљеним у народни језик (пр. 36), што је блиско феномену интертекстуалности, важном за стару српску књижевност као део хришћанског књижевног круга (посебно место заузимају библијски цитати и парафразе).

Пр. 36. кљнемо се кнезоу доубровъчкомоу ... и 8 г^дна ба · и 8 ст̄о евнгелие · и 8 чьстны и животвореци кр̄сть г^днь ... Повела кнеза Андреја Дубровчанима (Ђорђевић 1971: 275, сл. 54, р. 3–6)

Некада ће бити случајева да се одредничка реч у укупном фонду, али и на микроплану, јавља у народном или посрбљеном и књижевном лику (пр. 37). Све потврђене форме, упркос системским разликама, могу се објединити у обради, уз стилско, а по потреби и семантичко квалификовање маркиране, књижевне варијанте. Ипак, може се поступити и на други начин, нарочито у случају семантичке дивергенције, издвајањем књижевне одреднице с упућивањем на семантички садржај народне одреднице, с посебним навођењем потврда (уп. пр. 28, 29). – Црквенословенизми се у примарном корпусу не могу заобићи.

Пр. 37. ако/аће – аште (Даничић I: s. vv.) | благоволение – благоволенје (Даничић I: s. v.) | заупити/upiti (GIANNELLI 1938: 167, 168 итд.), поред (завапити), вьпити (вапити), възоупити (Даничић I: s. vv. вьпити, възоупити, оупити; RJAZU XIX, XX, XXII: s. vv. ZAUPITI, ZAVAPITI, UPITI, UZUPITI, VARITI; уп. Вук I–II: s. vv. вапити, упити) || Уп. Васкрс/Васкрсеније/Васкрсење – Ускрс/Ускрсење/Ускрснуће, Богојављеније – Богојављење, госпођа/госпоја – госпожда, моленије – мољење, одежда – одјећа/одијело, сатворити – створити, чатати/чатити – читати (Вук II: s. vv.)

4.2. За разлику од примарног корпуса који подразумева доследну употребу народног језика, секундарни корпус писан је мешовитим језиком или с наизменичном употребом два система (хомогена диглосија), што повлачи за собом селективну ексцерпцију, уз одговарајућу упоредно-историјску анализу поједине лексике или читавих текстуалних партија, поткрепљену структурним и фонетским аргументима. Овај корпус ће пружити потребну разноврсност, од правне, економске, војничке, друштвене до медицинске терминологије итд. За ово питање илустративна је топографска терминологија. За сву ономастику, и у примарном и у секундарном корпусу, подразумева се нотирање, али без подробне обраде у речнику, само с основним граматичким подацима, евентуално и првом потврдом; у супротном, када би се овај део фонда потпуно заобилазио, речник би деловао сувопарно и историјски неуубедљиво. Но, у онимима се јавља и општа лексика, често без довољно потврда на другима местима (пр. 38), а каткада се крију неки старији и недовољно посведочени апелативи (пр. 39, уп. Лома у овом зборнику). И не само то – када се, на пример, у повелима даје опис међа, врло често је по среди специјална

лексика (понекад с примарним општим значењем), а не прави топоними (пр. 40). Овакав лексички инвентар најобимније је присутан у манастирским даровницама којима су задужбинари даривали и потврђивали про- страна имања, што је неретко праћено прецизним описима забележеним на самом терену у присуству сведока, отуда аутентичним, историјски и језички. Сва ова издвојена лексика заслужује да буде подробно обрађена. Но, секундарни корпус има превасходно допунски карактер – њиме се дају додатне илустрације из живота речи, већ запажених у примарном корпусу, и пуне обраде за усамљене потврде у читавом фонду. Неки од споменика из овога круга имају симболичку важност за српски културни идентитет, о чему треба водити рачуна приликом израде речника.

Пр. 38. Боръ (Јома 2013: s. v.; Ивић – Грковић 1976: 316; Даничић I: s. v.), *брѣза (*Брѣзова равън*) (Ивић – Грковић 1976: 316; Даничић I: s. v.; уп. Миклосич: s. v.), Бѣлѣгъ (Пешикан 1986: 21; Ивић – Грковић 1976: 316; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), буква (*Николина буква, Бабина буква*) (Јома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 33; Ивић – Грковић 1976: 316; уп. Даничић I: s. v.; уп. Миклосич: s. v. боукы), виръ (*Сињи вир*) (Пешикан 1986: 40; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), *врабѣць (*Враб'ча, Раб'ча*) (Пешикан 1986: 22, 37; уп. Даничић I: s. v. врабѣче), Гомыла и Могыла (Јома 2013: s. v. гомыла; Пешикан 1981: 45, Пешикан 1986: 23, 32; уп. Даничић I: s. vv.; Миклосич: s. vv. гомила, могыла), Губавѣць и Губавѣчь потокъ (Јома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 46; Ивић – Грковић 1976: 317; уп. Даничић I: s. v. гоубавѣчь), *дѣвица (Дѣвич поток) (Пешикан 1981: 47; уп. Даничић I: s. vv. дѣвица (књиж), дѣвичь; уп. Ringheim 1951: s. vv. девичи, девица; уп. Миклосич: s. v.), *златаръ (*Златарска селишѣа*) (Пешикан 1986: 27; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), *игра (*Иришѣе*) (Пешикан 1986: 27; уп. Ringheim 1951: s. v.; Миклосич: s. v.), катоунъ (*Катун Арбанас*) (Јома 2013: s. v.; Ивић – Грковић 1976: 318; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), Краставѣць (Јома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 50), *лисица (*Лисич'ју гол*) (Пешикан 1986: 30; уп. Даничић II: s. vv.; Миклосич: s. v.), *ловѣць (*Ловѣч поток*) (Јома 2013: s. v. Ловѣч поток; Пешикан 1981: 51; уп. Миклосич: s. v.), *лѣска (*Лѣскова равън*) (Пешикан 1986: 31.; уп. Миклосич: s. v. лѣсковъ), лѣха (Даниловска лѣха) (Пешикан 1986: 24; Даничић II: s. v.; уп. Миклосич: s. v.), мостъ (*Вел'ју мостѣ*) (Пешикан 1986: 21; уп. Даничић II: s. v.; Миклосич: s. v.), њива (*Грданова њива, Бојданова њива*) (Јома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 46, Пешикан 1986: 19; уп. Даничић II: s. v. нива; уп. Миклосич: s. v. нива), *Осоје* (Пешикан 1986: 34; уп. Даничић II: s. v.; уп. Миклосич: s. v. осоије), плоть (*Гриурев ѿлошѣ*) (Ивић – Грковић 1976: 317; уп. Миклосич: s. v.), потокъ (*Губавѣч ѿшок*) (Јома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 46; уп. Даничић II: s. v.; Миклосич: s. v.), рѣка (*Вел'ја рѣка*)

(Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 21; уп. Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.), Слапъ (Пешикан 1986: 40; уп. Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.), Стрѣльць (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 15, 58; Ивић – Грковић 1976: 320; Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.), Топола (Пешикан 1986: 43; Даничић III: s. v.), цѣста (*Велика цѣста*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 44; Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.), шоума (*Слашинска шума*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 40; Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.)

Пр. 39. Блат'це (Пешикан 1981: 43, Пешикан 1986: 19; Ивић – Грковић 1976: 316; Даничић I: s. v.), Вардишта (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 21; Ивић – Грковић 1976: 316; Даничић I: s. v.; уп. Ringheim 1951: s. v. варда), Вышеградъ и *Горњи град* (Пешикан 1986: 21; уп. Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v. вышеградъ), *врѣтъпъ (*Врѣтъски грѣ*) (Пешикан 1986: 22; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v. врѣтъпъ), вьсъ 'село' (*Горажда вьс, Глуха вьс*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 45ч Ивић – Грковић 1976: 317; уп. praedium, Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), Гвоздь 'шума' (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 59, Пешикан 1986: 22; Ивић – Грковић 1976: 317; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), Гумънце (Пешикан 1986: 24; уп. секундарно коурѣ, tonsura, Миклосич: s. v.), Дрѣводѣля (Пешикан 1981: 14, Пешикан 1986: 25; Ивић – Грковић 1976: 317; Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), Доубрава (Пешикан 1986: 26; Даничић I: s. v.; уп. Миклосич: s. v. джбрава), *Заблаш'је* (Пешикан 1981: 14, 48; Даничић I: s. v.), Забѣль (Лома 2013: s. v.; Ивић – Грковић 1976: 324; Даничић I: s. v.; уп. ЗСДСт: 104, 180, 258, 263, чл. 74; Савић – Бубало 2015: 612), *Загор'је* (Пешикан 1981: 14; Ивић – Грковић 1976: 318; уп. nom. propr. regionis – Даничић I: s. v. загорие, Миклосич: s. v. загорие), *казньць (*Казньчи стилѣ*) (Ивић – Грковић 1976: 318; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), *каль (*Кални ѿшюк*) (Пешикан 1986: 28; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.; уп. Лома 2013: s. v. кали), мѣль (*Могри мѣл*) (Пешикан 1986: 32; Даничић II: s. v.; уп. Миклосич: s. v.), *Пећ* (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 35; Даничић II: s. v.; уп. Миклосич: s. v. пештъ), *ѿсар'је* (и *Псарска земља*) (Пешикан 1981: 15, Пешикан 1986: 37; Даничић II: s. v. пьсарь; уп. Миклосич: s. v. пьсарь), *трѣбъць (*Трѣбъчка ѿланина* и *Трѣйча*) (Лома 2013: s. v. трѣбча; Ивић – Грковић 1976: 321; Даничић III: s. v.), Хоругвица (Пешикан 1981: 60; Даничић III: s. v.; уп. Миклосич: s. v. хоржгвица), Чес(ъ)н (Пешикан 1986: 45), Јазвина (Пешикан 1981: 48; Ивић – Грковић 1976: 318; Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.)

Пр. 40. Било (тј. *бѣло*; Пешикан 1986: 19; Даничић I: s. v.), брьдо (*Срѣдње брго*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 57; уп. Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), Врѣтача (Пешикан 1986: 22), врѣхъ (*Вел'ју врх*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 44; Даничић I: s. v.; Миклосич: s. v.), Вѣньць (Пешикан 1981: 45; уп. Даничић I: s. v.), Главица (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 23; Даничић

I: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. v.), Дольць (Пешикан 1981: 47; Даничић I: s. v.; MIKLOSICH: s. v.; уп. Лома 2013: s. v.), Лысьць ‘огољени планински врх’ (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1981: 51; Даничић II: s. v.), Прѣслопъ (Лома 2013: s. v.; Ивић – Грковић 1976: 320; Даничић II: s. v.), раз’падъ (*Велика разѣаг*) (Пешикан 1986: 21; уп. Даничић III: s. v. распадь), рѣть (*Камени рѣи*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 39, Пешикан 1981: 49; Даничић III: s. v.; MIKLOSICH: s. v.), *тѣме (*Тѣменача*) (Лома 2013: s. v.; Пешикан 1986: 43; Ивић – Грковић 1976: 320), утрѣгъ ‘урвина, где се ствара сипар’ (*Срѣдњи уѣри*) (Пешикан 1981: 57; Ивић – Грковић 1976: 320), хридь (*Божанов хрид*, *Боров хрид*, *Брайослаъ хрид*) (Пешикан 1986: 19, 20; уп. Даничић III: s. v.; MIKLOSICH: s. v.)} уп. ŠiC 1994.

4.3. Терцијарни фонд углавном је консултативан, осим када не садржи хапаксе које треба обрађивати, с опрезом, наравно, уз уважавање примера с наглашеном симболичком вредношћу као у претходном случају. Кључни недостатак, некада и нерешив у овом сегменту, јесте непроверивост грађе.

5. У представљању стања у заглавној речи може се одабрати (а) идеалистички или (б) реалистички приступ.

(а) Због историјског карактера нашега речника приликом формирања заглавља логично је навођење стања на које се свде, колико је то могуће, сви каснији појединачни ликови у старом српском народном језику (приступ ближи ономе у СДЈ XI–XIV вв. него у СЛРЈ XI–XVII вв., нпр.). То се односи и на општу словенску (пр. 41) и на рано позајмљену лексику (пр. 42), тј. на онај слој који је затечен у српским говорима у време диференцирања српског из прасловенског. Ово, наравно, не може важити за позајмљенице из каснијих времена; посебан је положај неких дијалектизама који су одраз старијих веза или накнадних контаката на терену; ипак, и за једне и за друге може се, до одређене мере, применити потребна идеализација. – Општи циљ лематизације може да буде успостављање најстаријег стања – оног које је било актуелно у време формирања српског језика, које се наслања на познопрасловенско, тачније на познопрасловенски фонетизам у лексичкој структури. Тиме се омогућује смештање српског лексичког фонда у шире словенске оквире по усходној генеалогии, а на остатку ствара се претпоставка за његово поуздано довођење у везу с језичким системима с којима је српски језик имао ареално уклапање или друге доказиве контакте,

билингвалне, okazjiоналне и др. Крупан недостатак домаће језичке грађе за кључни временски период, чија доња граница пада у XI век, па тзв. историјски период практично тече од XII века, што је и доња корпусна граница у нашем речнику, овде намеће ограничење. Када би се поступало у складу с предоченим моделом, увек би се, практично, у заглављима речничких чланака доносили хипотетички ликови који премошћују замишљену хронолошку дистанцу, без обзира на то што у стварности нису ретке млађе потврде, с њима физички подударне. У великом броју случајева ми збиља располажемо општом и сасвим обичном лексиком, готово непромењеном столећима (пр. 43). С научно-теоријског аспекта добро је ослањање на етимолошку обраду, али то у речнику с историјском концепцијом само по себи не може бити циљ.

Пр. 41. богатъ (срп. *богати*, псл. **bogatъ*), великъ (срп. *велик*, псл. **velikъ*), вѣтръ (срп. *в(ј)еѡар* и сл., псл. **vѣtrъ*), вечеръ (срп. *вече*, псл. **večerъ*), вода (срп. *вода*, псл. **voda*), врата (срп. *враѡа*, псл. **vorta*), глава (срп. *глава*, псл. **golva*), гледати (срп. *гледаѡи*, псл. **ględati*), домъ (срп. *гом*, псл. **domъ*), жаба (срп. *жаба*, псл. **žaba*), жена (срп. *жена*, псл. **žena*), животъ (срп. *живоѡи*, псл. **životъ*), зелень (срп. *зелен*, псл. **zelenъ*), земља (срп. *земља*, псл. **zem'a*), зима (срп. *зима*, псл. **zima*), злато (срп. *злаѡо*, псл. **zolto*), зъль (срп. *зао*, псл. **zъль*), играти (срп. *иѡраѡи*, псл. **jъgrati*), кључъ (срп. *кључ*, псл. **kļučъ*), кожа (срп. *кожа*, псл. **koža*), ланати (срп. *лајаѡи*, псл. **lajati*), лѣпъ (срп. *л(иј)еѡи* и сл., псл. **lępъ*), мати (срп. *маѡи*, псл. **mati*), месо (срп. *месо*, псл. **męso*), младъ (срп. *млаг*, псл. **mold*), морје (срп. *море*, псл. **mor'e*), начети (срп. *начеѡи*, псл. **načęti*), небо (срп. *небо*, псл. **nebo*), нога (срп. *ноѡа*, псл. **noga*), обоути (срп. *обуѡи*, псл. **obuti*), отьць (срп. *оѡаѡу*, *оѡьѡу*, псл. **otъcsъ*), пара (срп. *ѡѡра*, псл. **para*), пити (срп. *ѡѡѡи*, псл. **piti*), поле (срп. *ѡоље*, псл. **pole*), пријатељ (срп. *ѡријаѡиелъ*, псл. **prijatel'ъ*), пръстъ (срп. *ѡрсѡи*, псл. **prъstъ*), п'тица (срп. *ѡѡѡѡиѡа*, псл. **ptica*), рѣка (срп. *р(иј)ека* и сл., псл. **ręka*), реѡи (срп. *реѡи*, псл. **rekti*), родъ (срп. *рог*, псл. **rodъ*), роука (срп. *рука*, псл. **roka*), садити (срп. *саѡиѡи*, псл. **saditi*), село (срп. *село*, псл. **selo*), слабъ (срп. *слаб*, псл. **slabъ*), снѣгъ (срп. *сн(иј)еѡи* и сл., псл. **snęgъ*), станъ (срп. *сѡан*, псл. **stanъ*), слън'це (срп. *сунѡе*, *слнѡе* и сл., псл. **sъlnъce*), тѣсто (срп. *ѡѡ(иј)есѡо* и сл., псл. **tęsto*), трести (срп. *ѡресѡи*, псл. **tręsti*), оугъль (срп. *ѡѡо*, псл. **ogъль*), оулица (срп. *улица*, псл. **ulica*), оуста (срп. *усѡа*, псл. **usta*), цѣна (срп. *ѡ(иј)ена* и сл., псл. **cęna*), цвѣтъ (срп. *ѡв(иј)еѡи* и сл., псл. **kvęтъ*), чловѣкъ (срп. *чов(ј)ек* и сл., псл. **čelověkъ*), ѡгода (срп. *јаѡога*, псл. **agoda*), ѡсти (срп. *јесѡи*, псл. **ęsti*), ѡтро (срп. *јуѡро*, псл. **utro*) итд. (ESJS; ЭССЯ; SP; DERKSEN 2008; SKOK I–IV; МАСНЕК 1968; ФАСМЕР I–IV: s. vv.)

Пр. 42. Хришћански термини из грчког и латинског, уз германско посредовање или без њега – цркы, цркви, цркъвь, црква (срп. *црква*, псл. **сър(ь)ку* < гот. **kir(i)kō*, грч. τὸ κυρι(α)κόν), крьсть (срп. *крси̑*, псл. *krъstь < ствнем. *Crist, Krist, Christ*, грч. Χρῖστος), олтарь (срп. *оли̑ар*, псл. **olъtar'ь* < ствнем. *altāri*, лат. *altāre, altārium*), попь (срп. *йо̑и*, псл. *ropъ < ствнем. *pfaffo, грч. παπῶς), постъ (срп. *юоси̑*, псл. *postъ < стбав. *fasto*, ствнем. *fasta*); (?) (срп. *колега*, псл. *kolęda < лат. *calendae*), погань (срп. *йо̑иан*, псл. *poganъ < лат./ром. *pāgānus*) (ЭССЯ; ESJS; Скок I–IV; Ивић 1981: 633; Даничић I–III; RJAZU I–XXIII; Миклосич) || Друге позајмљенице, из германских језика – кнезь (срп. *кнез*, псл. *kъnędzь < герм. *kunin-gaz), витезь (срп. *ви̑и̑ез*, псл. *vitędzь < вероватно герм. *viking), троуба (срп. *и̑руба*, псл. *trъba < ствнем. или срлат. *trumba*), хлѣбъ (срп. *хлеб*, *хљеб* и сл., псл. *chlębъ < гот. *hlaifs*, ствнем. *hleinb*), мыто (срп. *ми̑и̑о*, псл. *myto < ствнем. *mūta*); из турског-татарских – бань (срп. *бан*, авар. *ba-jaŋ), болларинь (срп. *болларин*, уп. стсл. болларинъ, стбуг. **bojl(a)-lar*), ков'чегъ (срп. *ковче̑и̑*, уп. стсл. ковъчегъ, можда сртур. *kovurčag, тат. *karur-čak или сл.), крѣчагъ (срп. *крча̑и̑*, псл. *kъrčagъ, уп. стсл. крѣчагъ, уп., нпр., тур. *korčak*), к'нига (срп. *књи̑а*, псл. *kъniga, уп. стсл. кънигы pl., преко авар. < можда асир. *kunukku*); из латинског, уопште, или балканског латинитета – (?) (срп. *бресква*, дијал. *бреска, ѓраска* и сл., псл. *bersky < лат. *persica*), вино (срп. *вино*, псл. *vino < лат. *vinum*), млинъ (срп. *млин*, псл. *mъlinъ < лат. *molinum*), оцьтъ (срп. *оца̑и̑*, псл. *ocътъ < лат. *acētum*), гера (срп. *ре̑и̑а*, дијал. *ре̑и̑а*, псл. *gęra < лат. *rāra*), чрѣшна, трешна (срп. *и̑решња*, дијал. *и̑решња*, псл. *čeršъna < влат. *ceresia*); бачва (срп. *бачва*, дијал. *бъчва*, псл. *bъči, -ъve < влат. *buttia*); bosiljak, уп. босильковъ (срп. *босилѣк*, лат. *basilicum* < грч. βασιλικόν), врьтъ (срп. *вр̑и̑*, псл. *vъrtь/*vъrtь < лат. *hortus*), ловор (срп. *ловор*, лат. *laurus*), мьска (срп. *маз̑а*, лат. *muscus), паоунъ (срп. *ѓаун*, лат. *ravonem ак.), рака (срп. *рака*, лат. *arca*), гаџун (срп. *рачун*, лат. *rationem* ак.), rotkva, rodakva (срп. *ро̑и̑ква*, лат. *radicem* ак.), церъ (срп. *цер*, лат. *cerrus*); из грчког – спила (срп. *ѓи̑и̑ља, с̑и̑и̑ља* и сл., нгрч. σπῆλαιά < σπήλαιον), кринъ (срп. *крин*, уп. стсл. кринъ, грч. κρίνον), (?) (срп. *с̑и̑ана̑и̑*, нгрч. σπανάκι < перс.), цвекла, свекль (срп. *цвекла*, дијал. *цвекла* и сл., нгрч. σεῦκλον), скорьпина (срп. *ѓкор̑и̑ѓја*, грч. σκorpionός) итд. (ЭССЯ; DERKSEN 2008; Скок I–IV; Фасмер I–IV; VASMER 1944; Ивић 1981: 127–128, 630; Даничић I–III; RJAZU I–XXIII; Миклосич)

Пр. 43. ПРИЈАТЕЉ, X/XI–XVIII век *ѓриѓаѓель, 1189. приѓтель [= *ѓриѓаѓель*] – правы : приѓтель : быти вамъ ѓъ селѣ : и до вѣка Повеља бана Кулина, р. 4–5 | Уп. БАХАТ, X/XI–XVIII век **бахати̑*, 1736. баха^т 'прасак, тресак, звук након удара' – и вели^к се баха^т чве и многи чагорь ѓе, Мач духовни, 94б (в. Јовановић 1911: 220, s. v.; уп. 'топот', БАХАТ, m. das Getrappe, incessus cum sonitu – БАКАТ, кта – БАТ, Вук II: s. vv.; једина и уједно старија потврда у РЈАЗУ на хрв. Материјалу, код М. Марулића, 'топот', RJAZU: s. v. ВАНАТ)

Долажење до лексичких форми из древне језичке фазе у суштини је поступак саобразан ономе који је утврђен за речник српске редакције старословенског језика: ликови се не свде на старословенске, с назалима итд. (уп. Пешикан 1977: 157–158); овоме је претходио Даничићев поступак у Рјечнику из књижевних старина српских (пр. 44) (за супротни поступак у Миклошичевом лексикону и Споредбеном индексу в. раније у тексту, 2.1, 2.6; пр. 2, 18, 19).

Пр. 44. изнаити, gererige, касније изнаћи – у изворима изнаге, изнаидоше, изнагосте, изнаки, изнаки (Даничић I: s. v.; ЗСДСт: 198, 264, чл. 154) | обѣина, cf. обѣтина, commune итд. – у изворима опѣкина, обѣкина, опѣина, опѣина и сл. (Даничић II: s. v.) | прѣтѣба, minatio – у извору прѣдба (Даничић II: s. v.) | тежѣкоѣа, difficultas – у изворима тешѣкоѣа (Даничић III: s. v.) | сватѣба, nuptiae – у рукописима Душановог законика свадѣба од XV века (ЗСДСт: 164, 269, чл. 3; Савић – Бубало 2015: 636) || Али: пѣчела, apis – у редакцијским изворима пчела, без потврде из народног језика (Даничић II: s. v. пѣчела; псл. *bьčela, ESJS: s. v.) | кѣћи или *дѣћи – у изворима је кѣки, кѣи, хкѣ, па и кѣци, поред кѣиж. дѣщи, дащи, дѣци (Даничић I: s. vv. дѣшти, кѣшти/кѣћи; Ringheim 1951: s. v. хѣи; ЗСДСт: 174, 265, чл. 48; Савић – Бубало 2015: 611, s. v. дѣщи) || Морфолошки спој префикса и творбене основе нарушен једначењем по звучности и упрошѣвањем сугласника тражи посебно разматрање – бесцѣније већ у Атонском препису, у млађима бесценје, али и безѣценје и сл. (ЗСДСт: 190, 261, чл. 120; ЗСДМл: 601) | разѣсоудити или расоудити (Даничић III: s. v. расоудити; ЗСДСт: 196, 204, 268, 269, чл. 175, 181; Савић – Бубало 2015: 635)

Наравно, многи ликови су се у народном српском историјском корпусу у међувремену доста удаљили од почетног стања. Када постоји документарни прекид, за основну обраду су најподеснији касније посведочени, структурно најпрозирнији ликови, без обзира на њихову фреквенцију, у суштини више-мање случајни колико и укупно сачувани фонд. Заправо, фреквенција лексичког лика важнија је за језичку синхронију, док је за дијахронију то фонолошка и творбено-морфолошка прозирност, лексичка структура. Унутрашња историјска анализа могла би помоћи и у овом случају у формирању реконструисаних празних одредница које би представљале неку врсту етимона (разлика према етимолошком речнику јесте у томе што се за етимон у томе речнику узима прасловенско стање, а овде би се узимало почетно српско). С таквих одредница упућивало би се даље на најпрозирнији посведочени лик с пуном лексикографском обрадом, што изискује посебне компетенције;

потребан је опрез да би се избегла анахроност. Тамо где нема упоредно-историјских доказа да лексика може бити локализована у први српски период, односно тамо где има јасних доказа да је из млађег периода (нарочито калкови и неологизми), требало би да буде фиксирана на ступњу на којем је посведочена без даљих упућивања (пр. 45). Ако би се прихватило овде разрађено начело лексикографског илустровања општега континуитета, целокупан развојни ланац морао би се приказати помоћу (полу)празних упутница, да би се осигурала претраживост, односно употребљивост речника. Исти је случај и са страном лексиком код које је могуће да су први ликови који су фиксирани у српском језику били деформисани, а тек у једној каснијој фази да је могло уследити њихово јаче зближавање с изворним ликом (секундарно снижавање степена адаптираности позајмљенице), посебно у околностима појачаног контакта с језиком велике културе, какав је, примера ради, грчки (пр. 46); постоје и обрнути примери, нарочито код позајмљеница с упадљивим локалним или регионалним карактеристикама у којима од почетка постоји видљива дистанца у односу на неутралне, шире распрострањене стране еквиваленте, неретко због блискости са страним регионално маркираним варијантама (пр. 47).

(б) Ипак, обим и сложеност основног посла и потенцијално искрсавање мноштва препрека више говоре у прилог реалистичког, не у свему и традиционалног приступа у историјској лексикографији, тј. постављању једноставног циља: навођење структурно најпрозирнијих потврђених ликова речи у заглављу речничког чланка с пуном обрадом, нарочито када су они и најстарији потврђени; за (нај)старије структурно мање „подесне” потврде треба предвидети упућивачке одреднице, баш као и за сваку другу релевантну обличку варијацију у речнику. Потреба за спајањем старосрпскога корпуса с прастарим словенским корпусом и другим корпусима из којих се позајмљивало, иако је врло оправдана, не мора бити испуњена у првом кораку – првом савременом старосрпском историјском речнику.

Пр. 45. БЕЗГАЊНИК, м (1794) – /санкилот/ (Михалловић 1982: s. v.) | БЕЛИЛО, с (1767) – /оловка/, плајваз ... das Bleiweiss... (Михалловић 1982: s. v.) | ВАЉАВ, м (1795) – оклагџа. Sodrąfa – оклагџа, валявѣ (Михалловић 1982: s. v.) | ВЕТРЕНИК, м (1790) – вентилатор. Ventilator – вѣтренникъ... (Михалловић 1982: s. v.) | ВЕШАЛА, мн. (1772) – рус. виселица. Der Galgen... (Михалловић 1982: s. v.) | ВОШТАНКА, ж (1790) – тапет. Вошанка – das Wachstum (Михалловић

1982: s. v.) | ГВОЗДОТЕГ, м (1774) – магнет. Магнитъ камень – гвоздотегъ, der Magnet... (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | димник, м (1795) – оцак; димњак, м (1793) – оцак (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. vv.) | жалосно позориште, с (1767) – трагедија (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ЗАТРКА, ж (1717) – журиш (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ЗЕМЉЕДЕЛАЦ, м (1787) – паор; лат. colonus (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ЗЕМЉЕМЕР, м (1790) – геометар; инжењер; ЗЕМЉЕМЕРАЦ, м. (1787) – инжењер; геометар (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. vv.) | ИЗМРЉАЊЕ, с (1794) – флека (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | КОЖНИ ПАПИР, м (1790) – пергамент (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | КРОЈАЧ, м (1790) – мађ. сабов, нем. шнајдер, рут. терзија (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ЛЕПИЊА, ж (1767) – рус. пирог, лепёшка (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | МИШЈАК, м (1790) – арсеник, сичан (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | МОРСКА СВИЊА, ж (1790) – делфин (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | НАОЧАРИ, мн. (1772) – рус. очки, нем. die Brille (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ОЛУК, м (1767) – канал (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ОСОБА, ж (1790) – персона, индивидуа, субјект (МИХАЛЛОВИЋ 1982: s. v.) | ПИТОМАЦ, м (1774) – вазал (в. подвласни), фрц. élève (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | ПОТКОП, м (1790) – мина; лагум (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | ПРАВОПИСАНИЈЕ, с (1794) – ортографија (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | ПРИРОДА, ж (1790) – натура; карактер (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | РЕПАТА ЗВЕЗДА, ж (1767) – комета (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | САМОВОЉАЦ, м (1794) – фрајкорац, волонтер (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | УДЕЛНИК, м (1798) – стипендиста (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.) | ЧАНКОЛИЗ, м (1767) – паразит (МИХАЛЛОВИЋ 1984: s. v.)

Пр. 46. адрѣфать, сгрч. ἀδερφάτων, ἀδελφάτων (VASMER 1944: s. v.; Даничић I: s. v. адрѣфато; MIKLOSICH: s. v. адрѣфатъ; уп. ЛССВ: s. v. АДЕЛФАТ) | лагаторъ, грч. ἀλλαγάτωρ (в. ЛССВ: s. v.) | прикиа, пръкиа, нгрч. прокію, уп. проїка, прокію (Поповић 1953: 220; Даничић I: s. vv. прићиа, пръћиа; MIKLOSICH: s. v. прикиа; в. ЛССВ: s. v. ПРИКИЈА; VASMER 1944: s. v.; уп. ЗСДСт: 174, 204, 259, 269, чл. 44, 174; САВИЋ – БУБАЛО 2015: 631) || Варијанте измењене накнадном грецизацијом, често уз локално задржавање примарног лика: анатѣма → анатема, грч. ἀνάθεμα; сведочанство стварног изговора прве варијанте у локализму с јекавским јотовањем, *анаћема* (Скок I: s. v. анатема; Поповић 1955: 135; VASMER 1944: s. v.; уп. MIKLOSICH: s. vv. анатема, ана-ѳема (анаѳема); Даничић I: s. vv. анатема (ана-ѳема), анатѣма; ЗСДСт: 168, 261, чл. 13; САВИЋ – БУБАЛО 2015: 601; уп. ЛССВ: s. v. АНАТЕМА) | крѣстианинь → хрѣстианинь, грч. χριστιανός (уп. Даничић I, III: s. vv.; MIKLOSICH: s. vv. крѣстианинь, хрѣстианинь, хрѣстианинь; VASMER 1944: s. v. *hristijanin*; ЛССВ: s. v. КРСТЈАНИ), с временом постаје стварна разлика између западних и источних хришћана (уп. САВИЋ 2019: 55–56; за хрѣстианинь, хрѣстианица у Струшком препису Душановог закона, односно хрѣстїанинь, хрѣстїан’ка у Атонском в. ЗСДСт: 98, 166 итд., 261, 271, чл. 5–10 итд.; САВИЋ – БУБАЛО 2015: 645); уп. кршћанин, т. тако

себе зову Срби закона Римскога (...), а оне који су закона Грчкога зову хришћанима... (Вук II: s. v.) | кроусоволь → хроусово(у)ль, хрисово(у)ль, грч. χρουσόβουλλον (уп. Даничић I, III: s. vv.; Миклосич: s. vv. хрисовоула, хрисовоуль; ЗСДСт: 168 итд., 260, 271, чл. 35 итд.; Савић – Бубало 2015: 645; VASMER 1944: s. vv. *hrisovolv*, *krusivolv*; ЛССВ: s. v. ХРИСОВУЉА) | нафора → анафора, грч. ἀναφορά (Скок I: s. v. *anafora*; VASMER 1944: s. v.; Миклосич: s. vv. анафора, нафора) | поклисарь → поклицарь у наслову једног члана у Атонском препису Душановог законика, без измене у тексту → апоклисарь у препису Борђошких и др., грч. ἀποκρισιάριος (ЗСДСт: 112, 192, 259, 268, чл. 133; Савић – Бубало 2015: 627; уп. Даничић II: s. v.; Миклосич: s. v. поклисарь (-сиарь); VASMER 1944: s. v. *poklisar*; уп. ЛССВ: s. v. ПОКЛИСАР) | тръпеза → трапеза, грч. τράπεζα (Поповић 1953: 224; VASMER 1944: s. v. *trapeza*; уп. Даничић III: s. vv. трапеза, тръпези у топониму; Миклосич: s. v. трапеза)

Пр. 47. кажалеръ, канъжелѣрь, канъжилѣрь, cancellarius; канзаліеръ, вен. *cancelier* (Даничић I: s. vv.; Савић – Бубало 2015: 618; уп. ЛССВ: s. v. КАНЦЕЛАРИЈА) | леиштромъ, срл. *registrum, tabulae* (Даничић II: s. v.) | маръкесъ, срл. *marquezius, provinciae limitanae praefectus* (Даничић II: s. v.) | маръчъ (и марачъ) – маръть (и марать, мар-ѡъ), *Martius* (Даничић II: s. vv.; уп. Миклосич: s. v. маръть) | мештръ, маистро, моистръ – маисторъ, *magister* (Даничић II: s. vv.; уп. Миклосич: s. vv. мештръ, майсторъ, мастеръ, масторъ; RINGHEIM 1951: s. v. мешър; VASMER 1944: s. v. *majstor*; уп. ЛССВ: s. v. МАЈСТОР) | моринарь, срл. *marinarius, nauta* (Даничић I: s. v.; уп. Миклосич: s. v. морънаръ) | моръколабъ, *markgraf* (Даничић II: s. v.) | ѡфичье, *ofičje* = *officie*, лат. *officium* или итал. *uffizio* (РЕШЕТАР 1938: 1; уп. GIANNELLI 1938: 165, 191; уп. RJAZU VIII: s. vv. OFICIJ, OFICIJE, OFICIJO) | полача – полата, *palatium* (Даничић II: s. vv.; за прво GIANNELLI 1938: 168; уп. Миклосич: s. vv.; RINGHEIM 1951: s. v. полата; VASMER 1944: s. v.) | провидоуръ, итал. *proveditore* (Даничић II: s. v.) | провижионъ, срл. *provisio* (Даничић II: s. v.) | протобистаръ, протобистинарь – протовистинарь, протовистаръ, *протоβεστιάριος* (Даничић II: s. vv.; VASMER 1944: s. v. *protovistjar*; уп. Миклосич: s. v. протовестиарий (-бистаръ, – бистънаръ, -вистаръ, -вистинарь, -бистаревић); ЛССВ: s. v. ПРОТОВЕСТИЈАР) | спедиторина, ѡспедиторина, ѡспидиторина, *expeditoria* – ѡкъспедиторина (Даничић III: s. vv.) | спеньза, *expensa* (Даничић III: s. v.; Миклосич: s. v.) | швбито, итал. *subito* (Савић – Бубало 2015: 652) || Уп. ФРАЈКѦР, фрајкѦра m. *vide* врајкор; ФРАЈКѦРАЦ, рца, m. *vide* врајкор; ФРАЈКѦРИЈА, f. *vide* врајкорија; ФРАЈКѦРСКІЙ, кѦ, кѦ, *vide* врајкорски – ФРАЈКѦР, врајкѦра, m. *das Freicorps, manus volonum*; ФРАЈКѦРАЦ, рца, m. *der Freicorist, volo*; ФРАЈКѦРИЈА, f. *die Freicorps, volonum sorpiae*; ФРАЈКѦРСКІЙ, кѦ, кѦ, *Freicorps, volonum* (Вук II: s. vv.)

Избор почетних ликова, наравно, значи да у њима још није извршен читав низ гласовних промена, од којих је, можда, најважније упрошћавање (нпр. *чѣсѣи'ник*, а не *чѣсник*, уп. Ђорђевић 1971: 216; в. пр. 48).

Пр. 48. *чѣсѣи'ник* т. – и да имъ не бѣде : ѿдъ моихъ : чѣстѣи'ковъ : силе
Повеља бана Кулина, р. 11–12 (1189)

Шта чинити с формама попут **sъdravije*: да ли је то *с'драв'је* или *з'драв'је*? Нисмо увек сигурни докле се сме ићи у васпостављању старијих ликова. Посебно се треба позабавити проблемом морфолошке границе у речи, али и спојевима речи (уп. *с боѣом*, управо *збоѣом*, односно *с браѣом*, управо *з-браѣом*). Некада нисмо сасвим сигурни може ли се стање до којег се стиже у прошлости сматрати одликом српског језичког система или не, на пример пре ротацизма у речи *никыже* – или *никыре* (никире); старословенски, па и прасловенски, јесте никъиже; исти је проблем с предлогом и префиксом *оѣ-лог-* (пр. 49). На понешто од овога у вези с особеном дистрибуцијом „јера” у српској редакцији скренуо је пажњу Митар Пешикан: оправдано је писање *съборъ*, али само *здѣ*, *здравъ*, *врѣти* (уместо *сѣдѣ*, *сѣдравъ*, *врѣти*), с препорученим упућивањем са *сѣдравъ* на *здравъ* итд. (1977: 162). Али, овакво образлагање губи оправдање уколико се српска редакција посматра у целини (на само на простору Немањинке Србије, него и у Босни и шире) и посебно ако се не тежи фаворизовању једног периода (XIII–XIV век), него се уважи и стање у најстаријим споменицима (XII, па и XI век). Тиме се проблем смешта у исту раван у којој је и речник народног језика.

Пр. 49. ѿт'бои → ѿдбои | ѿт'сѣки или ѿдсѣки || Уп. *odpuštenje* (GIANNELLI 1938: 169)

6. Како остварити јединство шаренолике грађе? Пошто постоје крупне разлике у графијско-ортографским традицијама и праксама (пр. 50), јединство је могуће само применом транскрипције. Од комбинације транскрипције и транслитерације којом би се делимично опонашало изворно писање мора се одустати (пр. 51), јер је непотпуно решење, јер задовољава само једну од правописних школа које не важе за укупни корпус, посебно не за његов латинички део, јер непотребно замагљује стварну структуру речи (иначе, та се структура негде у оквиру речничког чланка мора саопштити, пожељно је без понављања или било каквог излишног нагомилавања података). Екстремне разлике,

између ћирилице и латинице, на пример, једноставно се премошћују на овај начин (пр. 52).

Пр. 50. еванђелие, еванђелѣе, еванђелѣе, љуангелије, љуаггелѣе...

Пр. 51. транскрипција: *ѡрн* || делимична транслитерација: *ѡрѣн* || доследна транслитерација: *ѡрѣнь*

Пр. 52. *шурф*, -а т. 'нова јама' (уп. нем. schürfen) – ѿ залога^х шоур'фа :- :- Роупа шоурфъ да се залага законом (РАДОЛЧИЋ 1962: 41, чл. 14) | A gura burf da se zalaga... (ЋИРКОВИЋ 2005: 22, чл. 8) || *ѡеѡрађ*(?), -а т. 'свеска' (уп. грч. τετράδιον) – да запише оу оур'барскы тетрагъ (ЗР: 41, чл. 16; уп. VASMER 1944: s. v. *tetradǫ) | da запише urbarsky tetrag... (ЋИРКОВИЋ 2005: 22, чл. 10) || *свѣгоч'ба*, -а т. 'сведочење' – и да е оу сведож'боу с ѡсталемѣ люд'ми (РАДОЛЧИЋ 1962: 45, чл. 29) | da e svædočba s' ostalemi џ(ovæ)ci... (ЋИРКОВИЋ 2005: 24, чл. 24; уп. САВИЋ – БУБАЛО 2015: 660, s. v. с'вѣдоч'ба)

6.1. Транскрипција као начело сродна је моделу који је примењивао Даничић у Рјечнику из књижевних старина српских, чиме се, ипак, нисмо руководили. Код Даничића је другачији поступак: он користи традиционалну црквенословенску ћирилицу, што је, наравно, могуће за природу корпуса који доноси, премда је и у његовој грађи било, истина мало, латиничких примера (пр. 53). За RJAZU Даничић је применио латиничку транслитерацију, а у заглавним речима транскрипцију према савременом изговору (с тридесет фонема), уз помоћ нових дијакритичких решења (пре свега, *đ* (ум. *dj*), *ǰ* (ум. *lj*), *ń* (ум. *nj*), *ǧ* [*ɟ*] (ум. *dž*), DANIČIĆ 1878: 8; пр. 54), која се неће раширити у обичној примени (изузев *đ*), осим у посебним издањима академског карактера. У Речнику славено-српског језика предвиђена је, такође, употреба транскрипције, али једног другачијег фонолошког система, пре свега млађег (XVIII–XIX век), и са становишта дистрибуције јединица нешто другачијег, мада не толико, колико би се судило на основу динамичних правописних могућности и блискости овога идиома с рускословенским (в. РСЈОС: 20). Славеносрпска транскрипција заснива се на савременој азбуци и савременом схватању правописа, о чему је напред било речи (2.7), тако да се одреднице у овоме речнику формално уклапају у савремени српски лексикографски корпус, изложен у другим речницима, с чиме у вези су и упутнице на дну сваког речничког чланка (РСЈОС: 31). – У нашем речнику транскрипција од грађијски верног преношења текста (текстуалне трансмисије) разликоваће се једноставно: ћириличким курзивом из истога штампарског слога (пр. 55).

Пр. 53. бревелегъ, *privilegium*: ...chaco se vzderzi v gnih starih listih i bre-uelezih. М. 279 (ДАНИЧИЋ I: s. v.) | брезаноніє, гледај безаконіє: nigedne zauertize ili bezzakongia. М. 280 (ДАНИЧИЋ I: s. v.)

Пр. 54. BRANIȚELŃIK, *m. miles praesidiarius. samo u Belinu rječniku*: Braniteļnik od tvrđe. 633^b (RJAZU I: s. v.) | ČEŠĽALAC, čěšļaoca, *m. pectens. samo u Stuličevu rječniku* (RJAZU I: s. v.) | ĞĀK, ğāka, *m. prtena vreća, pa otale s osobitijem značeñem i: mjera od 40 oka, mađ. zsák. [...] – Od XVIII vijeka (naj prije u pisca Slavonaca) a između rječnika u Vukovu* (1. prtena vreća. 2. mjera od 40 oka. cf. vreća)... (RJAZU III: s. v.) | JEĐUPKA, *f. žensko čelade iz Jeđupta (Egipta), Misira; Ciganka (u ovome značeñu češće, te je u svijem primjerima), vidi Jeđupak...* (RJAZU IV: s. v.) | ROŃENE, *m. nom. verb. od roniti. Ima i rus. i pol. sa značenem prema glag. roniti u tim jezicima...* (RJAZU XIV: s. v.) | 1. TVRD, tvřd, tvřda, tvřđi, *adj. i adv. Od korijena tvr-, tvř-; lit. tvirtas, let. tvirts, tvřd. Nalazi se i u drugim slav. jezicima, ...* (RJAZU XIX: s. v.) || Уп. примену модела из РЈАЗУ: Do večerñe se će prodļiti plač i do jutarnje veselje (GIAN-NELLI 1938: 173)

Пр. 55. транскрипција: башићина || трансмисија: ћир. бацина; лат. bařtina

6.2. До данас важећу ћириличку транскрипцију средњовековног српског изговора изложили су Павле Ивић и Милица Грковић приликом састављања регистара дечанских хрисовуља. Њихов образац почива на изговору у Рашкој у првој половини XIV века: фонолошки систем је готово подударан с фонолошким системом савременог српског књижевног језика, изузев одсуства *џ* и постојања *ѣ* и *ь*, вокалног *л* и групе *чр* (1976: 311–220). Ову транскрипцију задржаће и Митар Пешикан, поглавито за представљање обимног дипломатичког материјала (1981, 1986), а за њиме исто ће поступити и Александар Лома, с једином изменом у дупунком бележењу вокалних *р* и *л* потписаним кругом (2013), што је модел који је користио још Иван Поповић, само што се он служио латиницом у обичном ћириличком тексту (1953–1955), а сличан образац примењивали су и други старији аутори. У нашем случају одредничка реч би се транскрибовала на месту главне обраде саобразно периоду и простору на којем се јавила најстарија потврда (т. 5). У транскрипцији полазног стања можемо се служити последњим закључцима Павла Ивића: вокалски систем броји девет, односно десет фонема, укључујући *ѣ* и *ь*, вокално *р* и *л* и структурно потребно, чак и када га нема, тврдо *и* (*ь*); консонантски систем једва се разликује од данашњег, само у одсуству *ф* и *џ* и нешто другачијем изговору појединих гласова (Ивић 1990: 62–70; Ивић

1991б: 8–16; Ивић 1991а: 75–81; Младеновић 2005: 51–56).⁶ Морфолошку границу на месту ишчезлог полугласника, и онда када је одговарао позицији редукованог вокала (*ȳ*, *î*, у српском без разлике), из структурних разлога треба бележити апострофом (пр. 56). Акценти се не морају бележити осим када се њима пружа каква дистинкција.

Пр. 56. *роб'ство* (Савић – Бубало 2015: 635; Даничић III, s. v. роб'ство) | *ста'нник* – у Атонском препису Душановог законика станници, ста'нникъ (ЗСДСт: 204, 206, 260, 270, чл. 183, 187; Даничић III, s. v. ста'нникъ) | *дѣи'ца* – у изворима и *дѣца*, *деца*, *дица*, *диеца* (ЗСДСт: 98, 166, 172, 262, чл. 41, 44; Савић – Бубало 2015: 611) | *п'ровод'чија* – у изворима провод'чина (ЗСДСт: 112, 192, 268, чл. 132) | *ору'жје* – у писању обично оружје, локално и оружје (Даничић II, s. v.; ЗСДСт: 174, 267, чл. 48; Савић – Бубало 2015: 648) | *мучен'је* – Na mjesto mučenja djeva kad pride (GIANNELLI 1938: 184)

7. У заглављу одредница најоправданије је користити ћириличку транскрипцију, с давањем предности структурно најпрозирнијим ликовима који, упркос корпусним недостацима (празнина у домаћим изворима до XII века), посредно одражавају почетно српско стање, уз извесна ограничења. Под почетним српским стањем подразумева се она варијанта речи која највише одговара претпостављеном развојном ступњу (тиче се задовољења општих параметара из језичке периодизације) те речи у епоси њеног посведоченог или највероватнијег јављања у српском језику (то може бити и време формирања српског језика с наслеђивањем и континуираном употребом затечене лексике или из било којег потоњег периода). У навођењу варијантности треба тежити рационализацији коју на првом месту остварује начело транскрипције. Пожељно је груписање варијаната у оквирима исте речи и њихово представљање на посебно предвиђеном месту – најбоље на почетку излагања у посебном поднаслову у форми уазбученог списка транскрибованих варијаната – оно што имамо у упућивачким одредницама, где је већ извршена селекција. Иако је варијантност у принципу готово неограничена, јер је несагледива, доступност укупног сачуваног корпуса, а потом и њего-

⁶ Ипак, на опрез позива пример Светостефанске хрисовуље у чијем фонолошком систему опстају прасл. **r'* и *у, без црквенословенског уплива (Ивић 1987: 94; Лома 2013: 290–294).

ва ужа селекција (за непосредну обраду) чине прве кораке у редукцији. Није неопходна потпуна исцрпност формалних варијаната у речнику, иако је подразумевана за изабрани корпус, онај који је предвиђен за тоталну ексерпцију, тј. за регистровање свих лексичких потврда. Насупрот поменутој транскрипцији као изнуђеној процедури, научни карактер речнику, између осталог, даје и изворно приказивање језичких података, тј. задржавање оригиналне графије и ортографије у примерима.

Некоме ће мноштво упућивачких одредница, као и делимичних, односно диференцијалних обрада изгледати као оптерећење за речник (у дигиталној верзији оне не чине никакву сметњу и „не стоје утروشка хартије”), то је једини начин да се обезбеди његова неупитна прегледност и да се држи под контролом сва његова разноврсност – наравно, кад год је могуће обједињавање, то треба чинити (уп. СС: 54–55; СПОРЕДБЕН ИНДЕКС). Насупрот овоме, гнездовни принцип из неких етимолошких речника, на пример Скоковог, подразумева постојање одређеног предзнања код читалаца (у ЕРСЈ је комбинован приступ). Ми читаоцу на првом месту треба да предочимо богату грађу, а пошто је обимна, она мора бити систематизована и добро увезана. Наш речник на изванредан начин треба да има и функцију рационализованог индекса.

ИЗВОРИ И РЕЧНИЦИ

- Вук I: Вук Караџић. *Српски рјечник (1818)*. Сабрана дела Вука Караџића, 2. Приредио Павле Ивић. Београд: Просвета, 1966.
- Вук II: Вук Караџић. *Српски рјечник (1852)*, 1–2. Сабрана дела Вука Караџића, 11. Приредио Јован Кашић. Београд: Просвета, 1986.
- Даничић, Ђура. *Рјечник из књижевних сјарина српских*, I–III. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Вук Караџић, 1975³ [1863–1864].
- Две дубровачке службе из Ваишкана (1552)*, латиница. – Транскрибовано: GIANNELLI 1938.
- Дечанске хрисовуље* (прве три верзије из XIV века, четврта из XVIII; оригинал Стефана Дечанског из 1330/1331), ћирилица. – Издање и регистри: ИВИЋ – ГРКОВИЋ 1976.
- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика* (ур. Александар Лома), 1–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- ЕРСЈОС: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. *Оледна свеска* (ур. Павле Ивић). Библиотека Јужнословенског филолога, н. с. 15. Београд, 1998.
- Закон о рудницима десјоџа Сјефана (1412)*, препис кратовског писара попа Јована (трећа четвртина XVI века), ћирилица. – Издање текста, речник и фототипија: РАДОЛЧИЋ 1962.

- Закон о рудницима десѿоѿа Сѿефана*, препис из Ћипровца (1638), латиница. – Издање: Ћирковић 2005.
- Законик цара Сѿефана Дуѿана*, млађа редакција (сачувани рукописи XVII–XIX век), ћирилица. – Речник: САВИЋ – БУБАЛО 2015.
- Законик цара Сѿефана Дуѿана* (1349, 1354), старија редакција (овде према два рукописа, с краја XIV и из друге четвртине XV века), ћирилица. – Издање и регистри: ЗСДСт.
- ЗСДСт: *Законик цара Сѿефана Дуѿана*, I. Струшки и Атонски рукопис. Београд: САНУ, 1975 (Д. Богдановић, Т. Никчевић и др.).
- ИВИЋ, Павле, Милица ГРКОВИЋ. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду, 1976.
- ЈОВАНОВИЋ, Владан. Гаврило Стефановић Венцловић. *Срѿски дијалектѿолоѿки зборник II* (1911): 105–306.
- ЛОМА, Александар. *Тоѿонимија Бањске хрисовуље. Ка осмиѿљењу сѿаросрѿскоѿ ѿѿономасѿичкоѿ речника и бољем ѿзнавању оѿѿѿисловенских именовних образаца*. Београд: САНУ, 2013.
- ЛССВ: *Лексикон срѿскоѿ средњеѿ века*. Приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1999.
- Мач духовни Гаврила Сѿефановића Венцловића*, I (1736), ћирилица, АСАНУ, 267. – Студија и речник: ЈОВАНОВИЋ 1911.
- МИЛАНОВИЋ, Александар. *Језик весма ѿлезан*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2013.
- МИХАЛЛОВИЋ, Велимир. *Грађа за речник сѿраних речи у ѿредвуковском ѿериоду*, I–II. Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду, 1972–1974.
- МИХАЛЛОВИЋ, Велимир. *Посрбице од Орфелина до Вука*, I–II. Нови Сад: Матица српска, 1982–1984.
- МОШИН, Владимир, Сима Ћирковић, Душан Синдик (изд.). *Зборник средњовековних ћириличких ѿовеља и ѿисама Србије, Босне и Дубровника*, I (1186–1321). Београд: Историјски институт, 2011.
- ПЕШИКАН, Митар. *Стара имена из доњег Подримља. Ономаѿолоѿки ѿрилози VII* (1986): 1–119.
- ПЕШИКАН, Митар. *Из историјске топонимије Подримља. Ономаѿолоѿки ѿрилози II* (1981): 1–92.
- Повеља бана Кулина* (1189), ћирилица. – Издање: Ћорић 2011.
- Повеља кнеза Андреја Дубровчанима* (1247–1249), ћирилица. – Снимак: Ћорѿић 1971: 275, сл. 54.
- Повеља краља Осѿоје Дубровчанима* (1399), ћирилица. – Фототипија: САМАРѿИЋ и др. 1957: т. XVII.
- РАДОЛЧИЋ, Никола (изд.). *Закон о рудницима десѿоѿа Сѿефана Лазаревића*. Београд: САНУ, 1962.
- РЕШЕТАР, Милан (изд.). *Српски молитвеник од г. 1512. Два дубровачка језична сѿоменика из XVI вијека*. Београд: СКА, 1938, IX–LXXI, 1–142.
- Роман о Троји* (XV век), ћирилица. – Издање и речник: RINGHEIM 1951.
- РСЈОС: *Речник славеносрѿскоѿ језика*. Огледна свеска. Приредили Исидора Бјелаковић, Ирена Цветковић Теофиловић, Александар Милановић. Нови Сад: Матица српска, 2017.

- САВИЋ, Виктор, Ђорђе БУБАЛО. Речник и регистар млађе редакције Душанова законика. *Законик цара Свѣстѣана Душана*. Књига II. Патријаршијски, Борђошких, Попиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбальски, Богишићев и Јагићев рукопис. Београд: САНУ, 2015, 597–652.
- САМАРЦИЋ, Радован, Милорад ЦЕЛЕБИЋ, Јозо ЛУЕТИЋ (изд.). *Пољед у нащу њроццлостѣ. Документи њриморских архива од X–XIX века*. Дубровник. Загар. Коѣор. Београд: Историски архив Београда, 1957.
- СДЯ XI–XIV вв.: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* (гл. ред. Р. И. Аванесов–), I–. Москва: Академия наук СССР / Росийская академия наук, Институт русского языка (им. В. В. Виноградова), 1988–.
- СЛРЯ XI–XVII вв.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* (гл. ред. С. Г. Бархударов–), I–. Москва: Институт русского языка АН СССР/РАН, 1975–.
- СПОРЕДБЕН ИНДЕКС: *Споредбен индекс кон речниците обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници при МКС*, I–. Редактор Зденка Рибарова. Скопје: МАНУ, 2015–.
- СРЈОС: *Срѣословенски речник јеванђеља. Ољедна свеска*. Саставио Виктор Савић. Београд, Институт за српски језик САНУ, 2007.
- Срѣске номичке исѣраве* (XIV–XV век), ћирилица. – Студија и издање: БУБАЛО 2004.
- Срѣски молићвеник*, штампан у Венецији (1512), ћирилица. – Прочитано: Решетар 1938. – Фототипија: Грковић-Мелѣор – Савић 2016.
- СС: *Старославјанскиј словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: Славјанскиј институт АН ЧР – Институт славјановедения и балканистики РАН, 1994.
- Свѣстѣфанска хрисовуља* (1316–1318), ћирилица. – Издање: *Повеља краља Милућина манасѣиру Бањска*. *Свѣстѣфанска хрисовуља*, I–II. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Музеј у Приштини, Мнемосупе, Службени гласник, 2011. – Речник старосрпских топонимâ (овде навођено): Лома 2013.
- Срѣске средњовековне ѡвеле и ѡисма* (1186–1321), ћирилица. – Издање: Мошин и др. 2011.
- Ћирковић, Сима М. (изд.). *Латинички ѡреѣис Рударскоѣ законика десѣѡиѣ Свѣстѣана Лазаревића*. Увод, текст, превод и коментари. Београд: САНУ, 2005.
- Ћорић, Божо. *Повеља бана Кулина*. *Графемика*. *Фонемика*. *Морфемика*. Београд: Чигоја-штампа, 2011.
- ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Издание второе, стереотипное. Москва: Прогрес, 1986–1987² [1950–1958].
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков*. Праславјанскиј лексическиј фонд, I–. Под редакцией О. Н. Трубачева (и др.). Москва: Институт русского языка АН СССР / РАН, 1974–.

*

- BĚLIČ, Jaromír, Adolf KAMIŠ, Karel KUČERA. *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- DERKSEN, Rick. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill, 2008.

- ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006–. <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>, cf. StČS.
- ESJS: *Etimologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová–), 1–19. Praha: Československá akademie věd, Ústav slavistiky – Akademie věd České Republiky, Ústav pro jazyk český, 1989–2018.
- GEBAUER, Jan. *Slovník staročeský*, I–II. Praha: Československa akademie věd, 1970² [1903; 1913].
- GIANNELLI, Cigo (изд.). Двије дубровачке службе од г. 1552. *Два дубровачка језична сјоменика из XVI вијека*. Београд: СКА, 1938, 143–206.
- МАЧЕК, Václav. *Etimologický slovník jazyka českého*. Praha: ČSAV, 1968² [1957].
- МАЖУРАНИЋ, Vladimír. *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, I–II. Zagreb: Informator, 1975² [JAZU, 1908–1922].
- МИКЛОСИЧ, Fr. *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- RINGHEIM, Allan. *Eine altserbische Trojasage*. Prague – Upsal: Institut slave d’Upsal, 1951.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (ur. Đ. Daničić–), I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského* (hl. red. J. Kurz–), 1–52. Praha: Československa akademie věd – Slovansky ústav, 1958–1997.
- СКОК, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Priredio za tisak Valentin Putanec. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- SP: *Słownik prasłowiański* (red. Franciszek Sławski), I–. Wrocław etc.: Polska akademia nauk, 1974–.
- StČS: *Staročeský slovník* (hl. red. Bohuslav Havránek–), 1–26. Praha: Československa akademie věd, Ústav pro jazyk český, 1968–2008, cf. ESSČ.
- ŠIMEK, František. *Slovníček staré češtiny*. Praha: Matice česká, Orbis, 1947.
- ŠKALJIĆ, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕЛИЋ, Александар. Периодизација српскохрватског језика. *Јужнословенски филолоџ* 23 (1958): 3–15.
- БОШКОВИЋ, Радосав. *Основи ујоредне граматике словенских језика. Фонетика. Морфологија. Грађење речи*. Приредио Радојица Јовићевић. Београд: Требник 2000⁷ [1968].
- БУБАЛО, Ђорђе. *Српски номици*. Београд: Византолошки институт САНУ, 2004.
- ГРКОВИЋ-МЕЛЏОР, Јасмина – Виктор Савић (изд.). Српски молитвеник. *Српски молићвеник. Сјоменица Милану Реџејару (1512–1942–2012)*. Београд: САНУ, 2016, 0115–0255.
- ЂОРЂИЋ, Петар. *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки њрилози*. Београд: Завод за уџбенике СР Србије, 1971.
- ИВИЋ, Павле. Историја српскохрватског језика. *Билтен Фонда за научна истраживања САНУ* 12, 1986 (1987): 94.
- ИВИЋ, Павле. Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику. *Изабрани ојлеги*, II. *Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 1991a [1957], 75–108.
- ИВИЋ, Павле. Путеви развоја српскохрватског вокализма. *Изабрани ојлеги*, II. *Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 1991b [1958], 5–74.

- Ивић, Павле. Најранији дијалектизми у средњовековним српским писаним споменицима. *Изабрани ојдеги*, II. *Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 1991в [1985], 181–188.
- Ивић, Павле. Периоди у историји структуре српскохрватског језика. *О језику некадашњем и садашњем*. Београд: БИГЗ – Приштина: Јединство, 1990 [1966], 61–86.
- Ивић, Павле. Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота. *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 6/1 (1977): 253–264.
- Ивић, Павле. Језик и његов развој до друге половине XII века, Језик у немањићкој епоси. *Историја српског народа*, I. *Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)* (ур. Сима Ђирковић). Београд: Српска књижевна задруга, 1981, 125–140, 617–640.
- Кашић, Јован. Фонолошки, морфолошки и семантички дублети у Вуковом *Рјечнику Трајом Вукове речи*. Нови Сад: Матица српска, 1987, 7–65.
- Младеновић, Александар. Развој фонолошког система српског језика – резултати проучавања Павла Ивића. *Животи и дело академике Павла Ивића*. Суботица: Градска библиотека – Београд: САНУ, Народна библиотека Србије, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, Филозофски факултет, 2005, 51–56.
- Николић, Мирослав. Утврђивање одреднице у српској лексикографији. Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Београд: Филолошки факултет, 2014, 61–68.
- Новаковић, Стојан (саст.). *Примери књижевности и језика старијих и српско-словенског*. У Београду: Краљ.-српска државна штампарија, 1904³ [1877].
- Пешикан, Митар. Питања ортографске стандардизације и метода речничке обраде грађе српске редакције старословенског језика. *Јужнословенски филолоџ XXXIII* (1977): 157–164.
- Пешикан, Митар, Никола Родић. Огледи обраде речи у јеванђељском речнику српске редакције. *Јужнословенски филолоџ XXXIII* (1977): 165–171.
- Поповић, Иван. Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику, I. *Зборник радова Византолошког института* 2 (1953): 199–237.
- Поповић, Иван. Грчко-српске лингвистичке студије II. Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику. *Зборник радова Византолошког института* 3 (1955): 111–115.
- Поповић, Иван. Грчко-српске лингвистичке студије III. Проблем хронологије византских и новогрчких позајмица у српском језику. *Зборник радова Византолошког института* 3 (1955): 117–157.
- Савић, Виктор. Српскословенски споменици из Босне и Хума. Рукописи и фрагменти (XIII–XV век). *Анали Огранка САНУ у Новом Саду* 14 за 2018 (2019): 48–63.

*

DANIČIĆ, Gj. Ogled. RJA ZU XXIII, 5–9 [1878].

LOMA, Aleksandar. Serbisches und kroatisches Sprachgut bei Konstantin Porphyrogenetos. *Зборник радова Византолошког института* XXXVIII (1999–2000): 87–161.

ŠIĆ, Jozef. *Geografska terminologija srpskohrvatskog jezika*. S nemačkog preveo Aleksandar Loma. [Gornji Milanovac]: Dečje novine, [Beograd]: Vukova zadužbina, [Novi Sad]: Matica srpska; [Beograd]: Prosveta, 1994 [1957].

VASMER, Max. *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-kroatischen*. Berlin: Akademie der Wissenschaften, 1944.

VUKOVIĆ, Jovan. *Istorija srpskohrvatskog jezika, 1. Uvod i fonetika*. Beograd, 1974.

Viktor Savić, Aleksandar Milanović

IDENTIFICATION AND FORMATION OF DICTIONARY ENTRIES IN THE SERBIAN HISTORICAL DICTIONARY

Summary

The paper focuses on the issue of a systematic approach to remarkably diverse and rich language material, which is the first step towards the selection of dictionary entries and their further development. The authors analyze the models which have so far been applied in the traditional historical dictionaries of the Serbian vernacular and/or the Church Slavonic language. The results of the study indicate that such dictionaries tend to include as few variable forms of particular lexemes (entries) as possible. Whenever possible, the different variants are grouped within one and the same entry. The entries tend to be clearly and distinctively profiled. Initial diversity is partially preserved through the use of secondary directions, which can be systematically listed and presented at the beginning of the dictionary entry. The undisputed variability is illustrated on the examples provided with the entries. The differences that exist between various graphemic and orthographic traditions and practices can be overcome by providing adequate transcription. Whenever possible, in the process of entry-formation, the compilers should insist on the oldest forms, which mostly correspond to the post-Proto-Slavic historical period in the development of Serbian. Generally, the authors argue that the forms of entries in the historical dictionary should be matched to the period in which they appeared in the (Serbian) language. In addition, they suggest that, in the cases when a particular word is lacking the written evidence (in some periods), the compilers should resort to younger and structurally more transparent forms. In order to make the dictionary clear and user-friendly, and in order to put the diverse language material under control, the dictionary needs to have certain properties of a rationalized index.

Виктор Савич, Александр Миланович

ИДЕНТИФИКАЦИЈА И ФОРМИРОВАНИЕ ВОКАБУЛ (ЗАГЛАВНЫХ СЛОВ) В СЕРБСКОМ ИСТОРИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ

Резюме

В работе сфокусировано внимание на вопросе системного подхода к очень разнородному и богатому материалу, что является первым шагом к отбору словарных вокабул (заглавных слов) и их разработке. Авторы анализируют модели, использованные при создании классических исторических словарей сербского народного и церковнославянского языков. Результаты исследования показывают, что эти словари

тяготеют, насколько это возможно, к сведению материала к наименьшему количеству вариативных форм определенной лексемы (вокабулы), которые группируются в рамках одной и той же вокабулы; вокабула, когда это возможно, выступает в одной, главной форме. Инициальное разнообразие сохраняется в ограниченной мере во вспомогательных и направляющих вокабулах, которые могут быть указаны и представлены в начале словарной вокабулы, а ее полная конкретизация проявляется через экзemplификацию в самих вокабулах. Различия между особыми графическими и орфографическими традициями преодолеваются только транскрипцией. Всегда, когда это возможно, при формировании вокабул нужно стремиться к установлению наиболее старых форм, которые отвечают состоянию времени формирования сербского языка (после праславянского). Авторы всецело склоняются к тому, что форма вокабулы должна отвечать состоянию тех эпох, в которых она появляется в сербском языке. Наряду с этим предлагается, что в случаях, когда имеет место перерыв в письменных источниках (в некоторые периоды), основная обработка должна быть основана на более ранних, структурно самых прозрачных формах. В целях обеспечения словарю возможности просмотра, для удобства пользователя и в целях возможности контроля разнообразия всего материала, словарь должен в известной мере приобрести и свойства рационализированного указателя.

Виктор Савић

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима
Студентски трг 3, Београд, Србија

Институт за српски језик САНУ
Старословенистички одсек,
Кнез Михаилова 36, Београд, Србија
viktor.savic@isj.sanu.ac.rs

Александар Милановић

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима
Студентски трг 3, Београд, Србија
aleksandar.jus@gmail.com